

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
ZDRAVOTNĚ SOCIÁLNÍ FAKULTA

**VNÍMÁNÍ SMRTI ROMSKÝMI DĚTMI MLADŠÍHO ŠKOLNÍHO
VĚKU**

Bakalářská práce

Autor:
Tereza Kaňková

Vedoucí práce:
Mgr. Alena Kajanová Ph.D.

2011

Abstract

Title: Perception of death by Romani children of younger school age

This thesis deals with perception of death, life after death and funeral rites by Romani children of younger school age. The theoretical part describes how death of a human is generally perceived and how it is perceived by children and the adults. The thesis then characterizes Romani culture and perception of death and life after by Romani people. The aim of the thesis was to identify perception of death and life after death by Romani children of younger school age.

The practical part of the thesis utilizes qualitative research strategy applied by means of the semi-structured interview technique complemented by drawing techniques, which however served for getting into contact with the respondent, not for the analysis. The research was performed in the environment of the low-threshold facility V.I.P of the Municipal Charity České Budějovice. The target sample consisted of 10 Romani children of six to twelve years of age.

We may say upon the results obtained during the research itself that Romani children do not have identical perception of death and life after death. Although they believe in the existence of heaven and hell their notion is diverse and individual (from positive perception of hell to sole belief in heaven or sole belief in hell). Belief in reincarnation does not occur among the respondents. Death is perceived as personified, sometimes it merges with perception of the god or is perceived naturalistic as a consequence of illness and old age. Soul is also perceived individually, some of the respondents do not believe in soul at all, some believe that soul is the good and only good people have it, for others it is a synonym of the heart. The respondents admit visits of the death in the lives of the alive. Romani people use funeral rites different from those of the majority society, which the children respondents described although not all of them have been at a funeral.

The results of my work may be used by social workers involved in work with Romani children and young people. A funeral substantially affects lives of the Romani people and it is necessary for social workers to be sufficiently informed on this event and related habits.

Čestné prohlášení

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma Vnímání smrti romskými dětmi mladšího školního věku vypracovala samostatně a použila jen pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s §47b zákona č. 111/1998 Sb. V platném znění souhlasím se zveřejněním své bakalářské práce, a to v nezkrácené podobě v úpravě vzniklé vypuštěním vyznačených částí archivovaných Zdravotně sociální fakultou elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce.

Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. Zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

V Českých Budějovicích dne

.....

Tereza Kaňková

Poděkování

Tímto bych ráda poděkovala Mgr. Aleně Kajanové, Ph.D. za poskytnutí cenných rad a podnětů pro vypracování bakalářské práce. Dále bych ráda poděkovala své rodině, která pro mě byla velkou oporou.

Obsah:

ÚVOD

1 SOUČASNÝ STAV	9
1.1 Pojem smrti	9
1.1.1 Definice smrti	9
1.1.2 Kulturní charakteristiky smrti.....	10
1.1.3 Pohřeb	12
1.1.4 Obavy ze smrti.....	14
1.1.4.1 Okamžiky blízkosti smrti.....	16
1.2 Romové	17
1.2.1 Romská kultura umírání.....	18
1.2.2 Romský pohřeb	20
1.2.3 Romská rodina	21
1.2.4 Romské dítě	22
1.3 Vývojová fáze dítěte mladšího školního věku	24
1.4 Vědomí dětí o smrti	27
1.4.1 Prezentace smrti dospělými	27
1.4.2 Vnímání smrti z hlediska věku	28

2 CÍL PRÁCE A VÝZKUMNÉ OTÁZKY	31
2.1 Cíl práce.....	31
2.2 Výzkumné otázky.....	31
3 METODIKA	32
3.1 Použitá metodika.....	32
3.2 Charakteristika výzkumného souboru.....	33
4 VÝSLEDKY A JEJICH INTERPRETACE	34
4.1 Identifikační otázky.....	34
4.2 Pojetí duše.....	34
4.3 Existence posmrtného života.....	36
4.4 Zkušenost s úmrtím blízkého.....	39
4.5 Podoba smrti.....	40
4.6 Pohřební rituály.....	43
4.7 Pohřeb.....	44
5 DISKUZE	46
5.1. Možná zkreslení výzkumu.....	50
6 ZÁVĚR	52
7 SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ	54

8 KLÍČOVÁ SLOVA..... 58

9 PŘÍLOHY..... 59

Úvod

I v současné době je na smrt pohlíženo především jako na událost, která by se křehkého dětského světa neměla příliš dotýkat. Dospělí nechtějí vystavovat děti bolesti ze ztráty blízké osoby. Důsledkem toho ale bývá, že děti jsou zmatené a neví, co se děje. Někdy mohou dávat vinu i sami sobě, že udělaly něco špatného a proto jsou rodiče smutní. I přesto, že smrt je budoucností každého z nás, velmi dlouho nám trvá, než si tuto skutečnost uvědomíme. Smrt je nedílnou součástí lidského života. Je jejím přirozeným vyústěním. Romská kultura je do značné míry odlišná od kultury, ve které většina z nás byla vychována. Pojetí romského života a výchovy dětí je tudíž také odlišné. Romské děti jsou neustále v úzkém kontaktu s členy rodiny, ale na druhou stranu je na ně dříve kladena tíha rodinných záležitostí a povinností. Romské děti jsou brány mnohem dříve jako dospělé. Proto mě zajímalo, jaký je pohled romských dětí na smrt a posmrtný život. Rozhovory s romskými dětmi mi daly možnost nahlédnout do nitra jejich kultury. Snažila jsem se o pochopení jejich tradic a zvyků, které provádějí při posledním rozloučení s nebožtíkem.

Smrt je v romské kultuře opředená mnoha zvyky a magickými prvky. Dodržování tradic kolem pohřbu ovlivňuje chování všech členů rodiny. V době smutku je důležité, aby dodržovali příslušné zvyky, kterými je např. vartování, což značně ovlivňuje chod jejich života. V době smutku jsou Romové oděni do černé barvy, ovšem kromě dětí. Nebožtík je střežen od doby úmrtí až do pohřbu, přičemž se u něj střídají jak ženy, tak muži.

Smrt a truchlení představují jednu z nejvýznamnějších událostí v životě Romů, které se svými kulturními charakteristikami a specifiky jako již jedna z mála romských tradic přetrvává i do současnosti. Zásah do rodinného i veřejného života v případě úmrtí v romské rodině je značný. Proto by sociální pracovníci, kteří se zabývají touto etnickou menšinou, měli být obeznámeni s okolnostmi této události. Do značné míry taková situace ovlivní i sociální práci s jedinci a proto by na to sociální pracovníci měli brát zřetel.

1 SOUČASNÝ STAV

1.1 Pojem smrt

1.1.1 Definice smrti

Smrt je stav, kde končí naše zkušenost, je jakousi výzvou smyslu života. Je pravděpodobné, že člověk je jediný tvor, který ví, že musí zemřít. Člověk dokáže o smrti uvažovat.¹ Život člověka je podmíněn smrtí a zároveň smrt je podmínkou života.² Bez konce, by lidský život ztratil svůj smysl. Smrt je vnímána jako poslední přirozená etapa lidského života. Hebrejščina má dvě podobná slova met (smrt, mrtvý) a emet (pravda), z toho lze usuzovat, že smrt je vlastně cesta k pravdě.³ Geneze je podmiňovaná životem a život je umožněn smrtí.⁴ Vědomí naší vlastní smrtelnosti, ale také smrtelnosti našich blízkých nám dává velmi silný citový náboj, určitou zkušenost, kterou ale nemůžeme fyzicky nijak uchopit.⁵

V minulosti lidé umírali nejčastěji tzv. přirozenou smrtí (sešlostí věkem). V současnosti je smrt zpravidla konečným stadiem nějakého patologického procesu, např. nemoci. Celé generace byly srozuměny s tím, že zemřou a jednotlivci se v průběhu svého krátkého a nejistého života učili umírat, když viděli smrt ve svém okolí, nebo pomáhali těm, kteří se ve smrti zrovna ocitli. Smrt znamenala zpřetrhání všech reálných vztahů, které tvořily kontext člověka. Bylo nutné se s ní smířit, řádně se se zemřelými rozloučit, k čemuž patřilo pietní pohřbení jeho ostatků. Bylo rozšířeno vědomí, že i když je smrt přirozeným jevem, není ničím žádoucím.⁶ Nelze říci, že by

¹ JANKOVSKÝ J., *Etika pro pomáhající profese*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Triton, 2003. 223s. ISBN 80-7254-3229-6.

² HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2.vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s. ISBN978-80-7262-471-3.

³ JANKOVSKÝ J., tamtéž

⁴ HAŠKOVCOVÁ H. tamtéž

⁵ SIGL M., *Co víme o smrti*. 1.vyd. Praha: Nakladatelství Epoque s.r.o., 2006. 416 s. ISBN 80-87027-11-6.

⁶ DAVIES D. J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

se lidé smrti v minulosti nebáli, jen se jí báli jinak než my nyní. Lidé často velmi krátce stonali a více umírali, než je tomu dnes.⁷

I přesto, že je smrt budoucností každého z nás, trvá nám poměrně dlouho, než si to uvědomíme. Davies předpokládá, že se se smrtí setkáváme následujícími čtyřmi způsoby: a) osobní ztráta, b) smrt jiných, c) osobní uvědomění si smrti, d) naše vlastní smrt. Každý z nás se s těmito zkušenostmi setkává různými způsoby a často k těmto událostem dochází v odlišném pořadí. Obecně lze říci, že se člověk setkává se smrtí až tehdy, pokud mu někdo zemře.^{8 9}

Dříve se lidé také lépe vyrovnávali se ztrátou blízkých, probíhalo to v duchu determinismu, co Bůh dal, Bůh vzal. Haškovcová zde mluví o tzv. citových investicích, kdy v dobách vysoké kojenecké úmrtnosti rodiny počítaly s tím, že některé z jejich dětí zemře, proto do něj tolik citově neinvestovali.¹⁰

1.1.2 Kulturní charakteristiky smrti

Duše bývala v představách lidí ztotožňována se svědomím nebo s osobou. Za umístění duše se považovala prsa nebo samotné srdce. Předpokládalo se, že duše může opustit tělo pouze ve spánku nebo bezvědomí, že živé sny jsou projevem duše spícího člověka a že po smrti vychází z těla ústy. Nejen Slovanům byla společná víra v převtělování duší do zvířecí podoby, do stromů, kde mohla sídlit i duše zlého člověka, rostlin a také do hvězd. Posmrtná cesta duše a těla byla odlišná. Tělo se mělo rozpadnout, pokud z nějakého důvodu neztlelo, byl údajně zemřelý špatným člověkem. Duše se buď zdržovala poblíž pozůstalých, kdy se časem převtělila a spojila se s přírodou nebo pobývala na věčné blaženosti či v trestu. Lidé věřili, že se po smrti v nebi setkají se svými zemřelými příbuznými a známými. Oproti tomu peklo bylo určeno jako trest. Sebevrahy provázely pověry o tzv. bludných duších, které za trest čekají do té doby, než

⁷ HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2.vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s. ISBN 978-80-7262-471-3.

⁸ DAVIES D. J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

⁹ KASTENBAUM, ROBERT J., *Death, society and human experience*. Boston: Allyn & Bacen, 2009. 544 s. ISBN 978-0-205-61053-2.

¹⁰ HAŠKOVCOVÁ H. tamtéž

je někdo vysvobodí a vznášejí se v podobě šedivých mračen. K zemřelým lze také přistupovat tak, že se pokusíme zjistit, kde se po smrti nacházejí. Když živí nějakým způsobem dovolí, aby na ně zemřelí určitým způsobem působili v podobě duchů, snaží si je i přes to držet dál od těla. Naopak některé kultury tyto kontakty přímo vyhledávají. Takový kontakt může být pozůstatkem kultu předků nebo vírou v zemi předků, od které zemřelí přicházejí. Tito předkové mohou životy potomků různě ovlivňovat, například je mohou proklít, pokud poruší nějaká společenská pravidla.¹¹

Pokud smrt blízké osoby naruší vyrovnanost pozůstalého a je pro něj příliš obtížné se s danou osobou rozloučit, zvolí si velmi často cestu pokusu o komunikaci s mrtvými (spiritismus). Spiritismus představuje možnou volbu a může se stát součástí konečného procesu rozloučení anebo také trvalým prostředkem vytvoření jakési pozemské identity, jejíž existenci umožnil údajný kontakt se světem mrtvých. Spiritismus vznikl na konci čtyřicátých let 19. století v New Yourku v rodině Foxových. Spiritismus využívá paměť a doslova zahrnuje „vyvolávání mrtvých prostřednictvím jiné bytosti, média“. Spiritistické přesvědčení, že duše zemřelého přechází po smrti z tohoto světa na onen svět se prakticky neliší od přesvědčení mnoha náboženských tradic. Rozdíly vyplývají ze snahy kontaktovat mrtvé a vytvořit tak nějaký vztah, mezi pozemským životem a těmi, co „přešli“ na druhou stranu. Křesťanství takovýto kontakt odmítá, jelikož v něm vidí ozvěny zakázaného čarodějnictví, které oživovalo mrtvé. Spiritistických seancí se lidé účastní hlavně proto, že mají naději, že dostanou zprávu ze záhrobí o svých blízkých. Až se dozvedí, že jsou jejich mrtví příbuzní šťastní a získají jakousi jistotu o posmrtném životě, tak už se seancí neúčastní. Spiritismus nám posmrtný život přibližuje. Následně je zde touha odstranit mrtvé tělo ze světa živých, což je pravděpodobně nejinstinktivnější součást chování, podobně jako nutnost objasnit důvody smrti, které mohou sahat od čarodějnictví vycházejícího z nějaké zlomyslnosti vůči nepříteli, po samotnou vůli boží. V mnoha rozvinutých společnostech doplňuje chybějící vysvětlení lékařská věda. Odstraňování těl je řízeno určitými rituály

¹¹ DAVIES D. J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

a zvyklostmi, které udržují určitý kulturní vzorec. Pohřební rituály jsou zajímavé především tím, že se zde potýkáme s vlastní lidskou přirozeností.¹²

1.1.3. Pohřeb

V dávných dobách byli lidé pohřbíváni pod hromadou hlíny a kamení. Tvrdilo se, že čím hlouběji je člověk zakopán, tím více ho lidé měli v úctě. Také to bylo z obavy, aby se nebožtík nemohl mstít. Tuto skutečnost můžeme vídat na židovských hřbitovech, kde se na náhrobní kámen pokládá ještě oblázek, proto aby kámen ještě „ztěžkl“. Ať nakládáme s nebožtíkem jakkoliv, pohřeb je rituál, který nám umožňuje poslední rozloučení s člověkem, kterého jsme měli rádi. Jedná se pouze o schránku lidského těla, jakousi fyzickou kuklu, která tu po smrti člověka zůstává. Pohřeb přináší také útěchu v tom, že netruchlíme sami. Na pohřeb jsou často zváni přátelé a nejbližší rodina. V posledních letech se stává, že i děti si chtějí naplánovat vlastní pohřeb. Zajímá je, jaká tam bude hrát hudba, kdo všechno přijde a co budou mít na sobě.¹³

K místům posledního odpočinku se váže mnoho pověr. Pohřební rituály velmi úzce souvisejí s představami o posmrtném životě. Život na tomto světě souvisí s životem, jež povedeme na odvráceném světě. Mohou to být pouze vzpomínková místa, která nemají s hřbitovými na první pohled nic společného, místa naděje. Proti tomu místa, která byla určena jen pro sídlo posledního odpočinku a při uspořádání vesnic a měst se s nimi vždy počítalo. S upevňujícím se křesťanstvím se začali mrtví přemisťovat do měst.¹⁴

Původně bylo pohřbívání zemřelých především církevní záležitostí. Umírání a smrt byly odjakživa součástí lidských životů, proto hřbitovy vznikaly ve většině případů buď v centru, nebo na konci obce v okolí kostelů. Kdy pro nevěřící bylo vymezeno speciální místo pro pohřbení. Hřbitovy byly kulturní součástí dané obce. Hřbitov nám reflektuje lokální kulturu dané oblasti, jak se tato kultura měnila v prostoru

¹² DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

¹³ KÜBLER-ROSSOVÁ E., *O dětech a smrti*. 1. vyd. Praha: Ermat Praha, s.r.o., 2003. 311 s. ISBN 80-903086-1-9.

¹⁴ DAVIES D.J., tamtéž

a čase. Hřbitov je specifický tím, že se zde skloubí hmotná podstata s duchovní. Kdy samotný hrob je vlastně zhmotněním daného rituálu.^{15 16}

Dalším způsobem nakládání s mrtvými je kremace. Zpopelněné ostatky neboli kremace sebou nesly zásadní význam pro proměny víry v posmrtný život a pro rituály, které se staly odrazem těchto proměn. V Evropě se kremace objevila v 60. letech 20. století. Začali ji prosazovat volnomyšlenkáři jako způsob nakládání s mrtvými. Díky nim docházelo k častým diskuzím na toto téma a tvořily se i různé spolky, které ji podporovaly. Hlavními důvody proč přistoupit ke kremaci byly dva. Jedním z důvodů byly přeplněné hřbitovy měst v důsledku průmyslové revoluce, dále tlející těla pohřbená v příliš mělkých hrobech, ze kterých se následně linul hnilobný zápach. Do roku 1910 se podařilo kremaci prosadit a začala se vystavovat příslušná zařízení. U zemí se silnou katolickou tradicí bylo prosazení kremací obtížnější.¹⁷

Česká republika má ve způsobu pohřbívání ve světě a v Evropě velmi specifickou pozici. Máme velmi vysoký počet kremací (80,72%). Na tomto jevu se podílí mnoho faktorů od socioekonomického hlediska až po hustotu zalidnění a podobně. Vysoká míra kremace v Česku také koresponduje s politickým vývojem a je odrazem religiozity, která je v České republice velmi nízká v porovnání s Evropou (33,2%).¹⁸

Je rozšířené vědomí, že pohřby do země, tedy inhumace, jsou především církevní záležitost. Zato kremace je brána jako světský počin. Nejvýznamnější rozdíly mezi kremací a inhumací nacházíme ve městech a na venkově. Kdy ve městech převažuje kremace, ve velkých městech se setkáváme s číslem až 90% (Praha).¹⁹ Dalším místem

¹⁵ *Pohřebnictví v ČR, Z historie pohřbívání* [online]. 2011 [cit. 2011-04-10]. Dostupné z: <http://www.pohrebnictvi.eu/z-historie-pohrbivani/>

¹⁶ KADLECOVÁ H., *Ke změnám ve způsobech pohřbívání v ČR v posledních desetiletích*. České Budějovice 2008. 48 s. Bakalářská práce Teologická fakulta, JU v Českých Budějovicích na katedře praktické teologie. Vedoucí práce RSDr. Ján Mišovič, CSc.

¹⁷ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4

¹⁸ KADLECOVÁ H., tamtéž

¹⁹ *Pohřebnictví v ČR, Z historie pohřbívání* [online]. 2011 [cit. 2011-04-10]. Dostupné z: <http://www.pohrebnictvi.eu/z-historie-pohrbivani/>

pro umístění ostatků může být pohřeb v přírodě, kdy se lidé vracejí do místa, odkud vzešli.²⁰

1.1.4 Obavy ze smrti

Strach ze smrti na sebe může brát různé podoby. Od hrůzostrašných snů, po představy o pohřbení zaživa. U někoho je představa smrti tak děsivá, že převládá nad všemi ostatními. U některých kultur často straší ti, kdo už jsou mrtví a tím v živých vzbuzují obavy. Hinduismus se se smrtí vypořádává pomocí představy o karmě, jako zásadním morálním procesu, jež zahrnuje reinkarnaci, kdy se jednotlivec zbavuje nejrůznějších společenských povinností a připravuje se na smrt a následný přechod naší duše do jiného života. Naopak křesťanská ortodoxie spoléhá především na tlak strachu ze smrti. Triumf vzkříšení spočívá v naději na posmrtný život. V současné době moderní medicíny, kdy lékaři bojují o ohrožený život každého člověka a snaží se zvítězit nad smrtí za každou cenu, smrt tabuizovala. Veřejnost přijala názor, že se smrt do úspěšného a šťastného života člověka vůbec nehodí. Každý člověk v současné době chce žít dlouhý a plnohodnotný a spokojený život. Často spoléháme na medicínu, která umí i zázraky. V kontextu těchto událostí je velmi obtížné zemřít nebo se vyrovnat se smrtí blízké osoby. Smrt se nám pak zdá nespravedlivá a předčasná. Smrt nás stresuje. Smrt je často skrývána, není vhodné o ní moc mluvit. Pokud se setkáme se smrtí např. v rodině, už není vhodné nijak smrt ani její důsledky skrývat. Musíme si ji připustit, jako smrtelnost nás samých.²¹

Osobní konfrontace se smrtí závisí na mnoha faktorech, které jsou závislé na individualitě každého člověka. Jedná se především o psychologické a společenské aspekty života. Hodnotový systém každého člověka do jisté míry odráží i jeho postoj ke smrti a umírání jako takovému.^{22 23}

²⁰ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

²¹ HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2. vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s. ISBN 978-80-7262-471-3.

²² *Jakub Hučín, Psychologické aspekty smrti a umírání* [online]. 2000 [cit. 2011-04-12]. Dostupné z: <http://jakub.hucin.cz/smrt.html>.

Křesťané věří, že všichni lidé jednou povstanou, aby vstanuli před soudem a poté žili bez konce nikoliv už v nebi zaslíbené, ale v nebeském království božím. Bůh v Bibli Kristovým vzkříšením vlastně porazil smrt. To dává Křesťanům víru, že i oni budou žít po smrti.²⁴

Toto pojetí smrti je opakem vnímání smrti mnoha kultur, kde se smrt bere jako negativní okamžik lidského života, kde nenávratně končí lidská existence. Stárnutí a smrt je společensky tabuizovaná. Už existence mnoha kosmetických přípravků a procedur, které umožňují zpomalení stárnutí, nás nenechává klidnými a jen málokdo se odváží stárnout bez obav. Pro společnost je přijatelný mladý, ekonomicky produktivní člověk, který je plný energie a života. Společnost se o smrti obává mluvit, jelikož je známkou ohrožení, pro medicínu znamená selhání péče o nemocného člověka. Osobní konfrontace se smrtí může být zcela nečekaná a náhlá. Vypořádávání se smrtí je mnohdy těžší pro okolí nemocného, než pro něj samotného. Fáze vyrovnání se se smrtí podle Kübler- Rossové jsou nutné k přijetí vlastní smrtelnosti.

Fáze vyrovnání se se smrtí:

1. Šok, popírání a stažení se do izolace
2. Hněv a agrese
3. Smlouvání
4. Deprese
5. Přijetí smrti

Nemocný bývá často s koncem své existence paradoxně více smířený, než jeho okolí, poté sám umírající poskytuje psychickou podporu pro ostatní.²⁵

Jako největší zármutek je uváděn, zármutek rodičů, kterým zemře dítě. Tato skutečnost je vnímána jako nejnepřávanější a nejtragičtější ze všech ztrát. Samozřejmě, že zde

²³ CLARC D. ed., *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. 1.vyd. Oxford- Cambridge: Blackwell Publishers, 1996. 224 s. ISBN 978- 0631190578.

²⁴ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*.1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s.ISBN 80-7207 6028-4.

²⁵ *Jakub Hučín, Psychologické aspekty smrti a umírání* [online]. 2000 [cit. 2011-04-12]. Dostupné z:<http://jakub.hucin.cz/smrt.html>.

hraje roli osobnost rodičů, význam a kvalita vztahu k dítěti, dále věk dítěte, náboženské a etnické zázemí rodičů a mnoho dalších faktorů. Důležité je zda se jednalo o náhlé úmrtí nebo o dlouhodobou nemoc.²⁶Jak člověk vnímá smrt samotnou, se ale nikde nedočteme, jelikož známe výpovědi jen z okamžiků blízkosti smrti.²⁷

1.1.4.1 Okamžiky blízkosti smrti

Můžeme se setkat s tzv. Lazarovým syndromem, což je pocit být mimo vlastní tělo. Podstatou tohoto syndromu jsou intrapsychické stavy, které prožívají lidé, jež se nacházejí v blízkosti smrti. V dnešní době se můžeme setkat s mnoha lidmi, kteří prožili zástavu srdeční akce, tedy klinickou smrt. Moodyho tvrzení, že obsah intrapsychických stavů vypovídá o realitě života po životě. Je známo, že při zástavě oběhu a dýchání může tzv. hypoxický mozek produkovat určité aktivity a že ve stavu bezvědomí může člověk snít. Společným jmenovatelem všech mimotělních zkušeností je, že si lidé opuštění svého fyzického těla vlastně uvědomují. Lidé s těmito zážitky pokaždé popisují, že měli pocit jako by se kolem nich pohnul vzduch nebo zavanul vítr a pak náhle zjistili, že jsou někde poblíž místa, kde se příslušná událost odehrála. Necítili bolest ani úzkost. Scénu dané situace dokázali popsat do nejmenších detailů. Popisovali i snahu zdravotníků, kteří se je pomocí resuscitace snažili přivést danou osobu zpátky k životu. Lidé v této situaci také popisují, že kolem sebe měli své milované osoby, které již dříve zemřeli.²⁸

²⁶ FIRTHOVÁ P., LUFFOVÁ G., OLIVIERE D. a kol. *Ztráta, změna a zármutek v kontextu paliativní péče*. 1.vyd. Brno: Společnost pro odbornou literaturu, 2005. 229 s. ISBN 978-80-87029-21-3.

²⁷ *Jakub Hučín, Psychologické aspekty smrti a umírání* [online]. 2000 [cit. 2011-04-12]. Dostupné z:<http://jakub.hucin.cz/smrt.html>.

²⁸ HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2.vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s.ISBN 978-80-7262-471-3.

1.2. Romové

Zkreslené představy o Romech a následný negativní postoj k nim jako k etniku vychází z toho, že většina lidí o nich nemá dostatečné informace. Většina Romů, především mladší generace sami nevědí o svém původu mnoho. Romové pocházejí z Indie. Odchod jejich předků byl uskutečňován v různých vlnách. Na území střední Evropy přišli Romové až ve 13. století, na území našich zemí ve 14. století. Historie Romů dokládá, že byli odjakživa odlišní od majoritní společnosti, jak etnicitou, tak zejména svým sociálním postavením na okraji společnosti. V rámci své etnicity jsou Romové rozšířeni po pěti kontinentech a to především v Evropě v počtu deseti až patnácti miliónů. Jejich pojmenování vychází z „Athinganoi“, které je dnes obecně užívaným názvem Cikán. Termín Rom je souhrnným označením hned několika etnických skupin, které si nesou společný původ, společné kulturní rysy a osobité charakteristiky. Tento pojem nám nahrazuje už dříve zmíněný termín Cikán. Označení Rom je také jazykově spřízněno s označením indické kasty Dom, kteří žijí v Indii dodnes.²⁹ Jazyk Romů je jazykem nepsaným, což souvisí s jejich nízkou gramotností.³⁰

Vědomí společného původu je pro Romy jedním ze základních etnoidentifikačních atributů. Romský jazyk je jedním z těchto atributů. Většina Romů žijících na území České a Slovenské republiky Romštině rozumí a využívá ji hned v několika dialektech.³¹

Romové jsou nejpočetnější národnostní menšinou na území České republiky. Jejich odhadovaný počet je kolem 250-300 tisíc, což je o hodně více, než se jich k romské národnosti přihlásilo při sčítání lidu v roce 2001.³²

²⁹ DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2. přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.

³⁰ COHN W., *Cikáni*. 1.vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. 156 s. ISBN 978-80-7419-008-7.

³¹ KALEJA M., KNEJP J., *Mluvme o Romech Aven vakeras pal Roma*. Brno . Ostravská univerzita., 2009. 199s. ISBN 978-80-7368-708-3.

³² KAJANOVÁ A., URBAN D., DAVIDOVÁ E., ELICHOVÁ M., *Sociální práce s etnickými a menšinovými skupinami, Etnické, marginální a rizikové skupiny*. 1.vyd. České Budějovice. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, 2009. 104 s. ISBN 978-80-7394-181-9.

Romové mají velmi živý temperament, který je mnohdy příčinou nedorozumění a sporů s gádži. Romská komunikace bývá často velmi hlučná, plná gest, mimiky a výkřiků. Typická je romská koheze, tedy potřeba být pospolu. Romové se odjakživa potýkají s problémy, které souvisejí s tím, že vždy byli odsunováni na okraj společnosti. Jsou ohroženi sociální exkluzí a dezintegrací více než gádžové. Po generace setrvávají ve spodní oblasti společenského žebříčku, kdy jsou nevzdělaní, často vykonávají pouze fyzickou práci nebo pobírají sociální dávky.³³

Co se týká způsobu romského bydlení je nutné pochopit romský specifický přístup k bydlení jako takovému, které je součástí jejich životního stylu. Většina Romů má nevyhovující životní podmínky. Jsou známá sídliště jako je Chánova pod., kde žijí převážně Romové.³⁴

1.2.1 Romská kultura umírání

Romové chápou náboženství v daleko širším slova smyslu než křesťané. Náboženství a víra pro ně byly způsobem života. Většina českých Romů se hlásí k řádu katolických církví. Traduje se, že jejich skutečná víra je symbiózou náboženství majoritní společnosti a vlastních pověr, které si přinesli s sebou z Indie. V romštině je Bůh „o Del“, kterého většinou oslovují formou proseb a chvalozpěvů. Zatím jediná svatá Romů je Kali Sára (černá Sára), ke které vzhlížejí. 24.-25. května se sjíždějí do francouzského města Les Saintes maries de la Mer, aby uctili památku Kali Sary. V městě se nachází krypta Sary, kde příchozí tráví celou noc bděním. Sáře se věnují ve dvou rituálních aktech. Tím prvním je přikládání a snímání rukou z jejích šatů. Dělají to převážně ženy. Poté vedle ní zavěšují věci, které jí přinesly (kapesníky, hedvábné spodní prádlo..). Nakonec přikládají předměty, které patří zmizelým nebo nemocným lidem, doufajíc, že nemocné vyléčí a zmizelé najde. Druhá rituální cesta spočívá v symbolickém ponoření do moře. Význam ponoření měl vyvolávat děšť. Romové pevně věří v určitou vyšší sílu, jež člověka přesahuje. Romové věří, že duše

³³ ŘÍČAN P., *S Romy žít budeme- jde o to jak*. 1. Vyd. Praha: Portál, 1998. 143 s. ISBN 80-7178-250-5.

³⁴ *Romové ve městě*. 1. vyd. Praha: Sociopress, spol. s.r.o., 2003. 143 s. ISBN 80-86484-01-7.

člověka je přesahuje a existuje i po odchodu těla na onen svět. Důkazem tohoto jevu je tradiční víra v duchy mrtvých předků- mule. Ti jsou pro Romy prostředníkem Boha. Podle Romů se duše zemřelých vracejí mezi živé, dobré duše navštěvují příbuzné ve snech a dávají jim rady, naopak ty zlé škodí.³⁵

Mimořádnou pozornost věnují Romové obyčejům při úmrtí člověka. Otázky spojené s umíráním u Romů má své magické prvky.³⁶

Dodnes je u nich zachována představa, že pro umírajícího si přichází někdo z dříve zesnulých členů rodiny, který u něj zůstává až do pohřbu a následně ho odvádí s sebou na onen svět. Mrtvému se do rakve vkládají jeho osobní předměty, často bývají hodnotnější, například prsteny, náušnice, kytara, cigaret, brýle, lahvička s alkoholem, pokud byl zesnulý věřící, tak i modlitební knížka a růženec. Do ruky nebo do kapsy rodina vkládá zemřelému peníze. Od chvíle smrti až do pohřbu se při zesnulém bdí. Toto bdění se nazývá vartování. Při vartování se musí dodržovat ustálená pravidla, hrají se karty, vyprávějí se příhody ze života zesnulého, je zakázáno zpívat, tancovat, přit'ukávat si skleničkami. Na památku zesnulého se před vypitím první skleničky odlije trochu na zem.³⁷

Rituál je zaměřen především na udržení dobrého vztahu se zemřelým. Aby měl umírající ulehčený odchod na onen svět, seberou mu peřinu i polštář, ženám se rozpustí vlasy. V okamžiku smrti se svěsí všechna zrcadla nebo se přikryjí nějakou látkou.³⁸ Po určité době po pohřbu navštíví nebožtík pozůstalé, aby jim dal najevo, jak byl spokojený se svým pohřbem. Jeho přítomnost je projevována různými znameními, zvuky, zjevuje se ve snech.³⁹

³⁵ *Romové v České Republice, Náboženství Romů* [online]. 2000 [cit. 2011-03-12]. Dostupné z: <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18147>.

³⁶ *Romové v České republice, Romská rodina* [online]. 2000 [cit.2011-02-20]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18387>.

³⁷ *Romové v České Republice, Stáří* [online]. 2000 [cit. 2011-03-23]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18074>.

³⁸ *Romové v České republice, Romská rodina* [online]. 2000 [cit.2011-02-20]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18387>.

³⁹ *Romové v České Republice, Stáří* [online]. 2000 [cit. 2011-03-23]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18074>.

1.2.2 Romský pohřeb

Pohřby Romů bývají různě nákladné, nejvíce okázalé jsou u olašských Romů⁴⁰. Ti například mají prosklené víko rakve, nebo hrobovou jámu vystylají drahými koberci.⁴¹ Ženy provázejí smrt blízkých usedavým pláčem, čímž dávají najevo smutnou zprávu. Pokud je mezi zesnulými dítě, obloží se květinami, svatými obrázky, ovocem, ve výjimečných případech i hračkami. Romové mrtvé nikdy nepálí. Od dne, kdy člověk zemřel, až do pohřbu se Romové scházejí v jeho domě, kde se koná smuteční hostina, která trvá zhruba tři dny. V tyto dny se stráží u rakve zemřelého. Střídají se ženy i muži, ale pouze do desáté hodiny večer, pak stráží nebožtíka jen muži. Všichni kromě dětí a nemocných jsou oblečeni v černé barvě. Manželka zesnulého si musí ostříhat vlasy na krátko⁴².

V den pohřbu se všichni shromáždí u rakve zemřelého a prosí ho o odpuštění. Při vynášení rakve z domu třikrát poklepu o práh domu, čímž zajistí, že duše zemřelého odešla a on se již o ničem, co se děje v domě nedozvěděl a ani se nevracel zpět. Při smutečním obřadu se také obrací pozornost na faráře, protože kdyby se třikrát otočil, tak by v brzké době zemřel někdo další.⁴³

Na pohřeb se sjíždějí nejen nejbližší příbuzní, není výjimkou, že se zde sejde i 500 lidí. Záležitosti kolem pohřbu neobstarává nejbližší rodina, protože truchlí. Všechny záležitosti kolem pohřbu obstarávají vzdálení příbuzní. Co se týká rakve, tak pokud zemře mladý člověk, vybírá se rakev bílé barvy se zlatem nebo stříbrem. Zesnulý je oděn v nově koupených věcech, čímž dávají najevo, že jim na nebožtíkovi záleží. Mrtvý je pohřbíván i s botami, které ale nemá obuté, jelikož Romové tvrdí, že pokud je bosý, tak je nemůže chodit duch zemřelého strašit. Do hrobu se také dávají peníze a zlato, jelikož musí mít nebožtík na zaplacení převozníkovi na onen svět. Pokud je rodina movitá, pohřeb si zaplatí sama, jestli ale nemá dostatek finančních

⁴⁰ DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2. přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.

⁴¹ *Romové v České Republice, Stáří* [online]. 2000 [cit. 2011-03-23]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18074>.

⁴² *Novinky, Romský pohřeb přijde na statisíce, nebožtík má v hrobě zlato a peníze* [online]. 2009 [cit. 2011-01-13]. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/ekonomika/175454-romsky-pohreb-prijde-na-statisice-neboztik-ma-v-hrobe-zlato-a-penize.html>.

⁴³ *Romové v České Republice, Stáří*, tamtéž

prostředků, Romové jsou velmi solidární a ostatní příbuzní často přispějí. Ženy připravují pohřební hostinu v době, kdy se ostatní účastní pohřbu. Talíř s jídlem je připraven i pro nebožtíka, kdy se talíř dává za okno nebo na stůl spolu se skleničkou a alkoholem. Všechny věci, které patřily zesnulému se pálí, jelikož kdyby je někdo používal, tak by je mohl nebožtík chodit strašit. Smutek je držen asi rok od úmrtí. Hrob je navštěvován ve svátky a při výročí smrti, kdy se zemřelému přinese lahev alkoholu, která se vylije za hrob nebo zakope a také jídlo.⁴⁴

1.2.3 Romská rodina

Základní institucí pro romské společenství je rodová instituce, na kterou se váží specifické rodinné vztahy.⁴⁵ Pro Roma je jeho rodina nejvyšší hodnotou v jeho životě.⁴⁶ Jádrem tradiční romské kultury je sociální organizace. Atomem romských společenství je specifický typ rodiny, kde se nacházejí určité vzorce, mezi něž řadíme: absence individualizmu (tzv. že jedinec je hlavně součástí rodiny), soukromí, vysoká intimita, kolektivismus a absence soukromého majetku jedince. Kolektivní vědomí jednotlivce převládá nad individuální identitou. Osoba je vždy chápána především jako člen rodiny. S kolektivismem je spojený typický rys rodinného života Romů. Neexistuje zde intimní zóna nukleární rodiny, která je typická pro majoritní společnost. Rodina vše sdílí společně od obytného prostoru až po fyzickou práci, jídlo, peníze, nic z toho není výhradním vlastnictvím jednoho člena. Člověk v romské rodině nepaří sám sobě, nýbrž rodině. A to samé lze říci i o majetku.⁴⁷

Prestiž rodiny je zvyšována počtem narozených dětí a to především chlapců. Hlavou rodiny je muž, který zajišťuje dobré vztahy s příbuznými, urovnává spory, zato žena má na starosti zajištění rodiny a domácnosti. Ekonomická tíže rodiny tedy

⁴⁴ Novinky, *Romský pohřeb přijde na statisíce, nebožtík má v hrobě zlato a peníze* [online]. 2009 [cit. 2011- 01-13]. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/ekonomika/175454-romsky-pohreb-prijde-na-statisice-neboztik-ma-v-hrobe-zlato-a-penize.html>.

⁴⁵ DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2.přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.

⁴⁶ *Romové v České republice, Romská rodina* [online]. 2000 [cit.2011-02-20]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18387>.

⁴⁷ KALEJA M., KNEJP J., *Mluvíme o Romech Aven vakeras pal Roma*. Brno . Ostravská univerzita., 2009. 199s. ISBN 978-80-7368-708-3.

u Romů leží spíše na ženě než na muži.⁴⁸ Ale rodina si stále udržuje patriarchální ráz. Od ženy se tedy očekávalo, že obstará děti a nakrmí rodinu. Kdy muž má jedinou úlohu a tou je odevzdání peněz žene.⁴⁹ Za poslední generace ovšem role romské rodiny zeslábla, vděčí za to především vytržením z tradiční velkorodiny a soudržné obce. V minulosti jim nepřidali ani sociální pracovníci, kteří často odebírali děti z péče, a ty byly umístovány do dětských domovů. V domově bylo o děti po fyzické stránce dobře postaráno, ale byla narušena jejich schopnost navazovat kvalitní citové vazby a setrvávat v nich. Poslední dobou se můžeme u romských rodin setkat také s násilím na dětech, což bylo v minulosti jevem velmi sporadickým. Takovéto zanedbávání je většinou důsledkem alkoholové nebo drogové závislosti rodičů.⁵⁰

1.2.4 Romské dítě

V romských rodinách se často setkáváme s jevem, že jsou děti neplánované, ale nikoliv nechtěné. Většina romských dívek bere hormonální antikoncepci, ale často sporadicky a pouze když jsou na ni finanční prostředky. Děti jsou často vítané a přijímané s láskou a péčí. Dítě nikdy nebývá samo, vždy je někým noseno, chováno, někdo se s ním mazlí, pořád je v nějakém fyzickém kontaktu. Determinantou vývoje dítěte je i socioekonomická situace rodiny. Ve většině případů se u Romů jedná o sociálně vyloučenou skupinu obyvatel, kteří pobírají různé sociální dávky. Většina žen je na mateřské dovolené. Byty jsou často osídleny několika rodinami, takže dítě a matka nemají takové soukromí. Ze socioekonomických důvodů chybí dětem hračky, které by rozvíjely kognitivní schopnosti dítěte. Děti často tráví volný čas pobíháním venku, hraním si se staršími sourozenci. Velmi obvyklé je také sledování televize. Dětem je hodně dovolováno, což pak způsobuje to, že se děti jeví jako nevychované, rozjívené a hlučné. Bývají

⁴⁸ *Romové v České Republice, Stáří* [online]. 2000 [cit. 2011-03-23]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18074>.

⁴⁹ ŘÍČAN P., *S Romy žít budeme- jde o to jak*. 1. Vyd. Praha: Portál, 1998. 143 s. ISBN 80-7178-250-5.

napomínány hlavně proto, aby se jim nic nestalo. Děti jsou vedeny k tomu, aby se staraly o mladší sourozence, poskytly jim maximum svého času a péče. Malé děti jsou často velmi rozmazlovány. Ale čím více dítě stárne, tím má více povinností, např. pomoc matce v domácnosti, nebo jak už je zmíněno výše, při pomoci o mladší sourozence. Děti jsou na rodině hodně závislé, jelikož nejsou vedeny k samostatnosti. Jen velmi výjimečně děti navštěvují nějaká předškolská zařízení, což je způsobeno tím, že matka je ve většině případů s dětmi doma.⁵¹

Jak už bylo zmíněno, romským dětem je ponechán volný spontánní vývoj. Romové jsou ve výchově svých dětí velmi nekritičtí. Dítě bývá vychovááno spolu s ostatními sourozenci v rodině, kdy s ním je zacházeno jako s rovnocenným partnerem. Velmi často je na něj kladena tíha rodinných problémů, což vede k jeho předčasnému dospívání. Existují rozdíly ve výchově romských dětí a dětí gadžů. Zatímco romské matky kojí dítě tehdy, kdy má hlad. Matka gadžo kojí dítě podle toho, kdy jí to řekne doktor. S romským dítětem je neustále někdo v kontaktu, aby se ani na chvíli necítilo samo. Neromské dítě vstává a chodí spát tehdy, když mu to rodiče přikážou, ale romské dítě jde teprve tehdy, pokud pociťuje únavu. Romské děti nejsou pod tlakem nějakých nároků, zato mají kratší dětství než bílé děti. Což je způsobeno tím, že je rodiče zapojují do aktivit dospělých členů. Z tohoto úhlu pohledu romské děti dozrávají předčasně a je to pro ně nezdravá zátěž.⁵²

U romských dětí jen velmi málo můžeme pozorovat neurotické rysy, jelikož nejsou pod tlakem vysokých nároků, často je v rodině jen málo tabuizovaných témat a vnitřních konfliktů.⁵³

⁵¹ KAJANOVÁ A., *Sociální determinanty zdraví vybraných romských komunit- prevence, náprava a terapie zdravotní a sociální problematiky dětí, dospělých a seniorů*. České Budějovice, 2009. 210 s. Disertační práce ZSF JCU v Českých Budějovicích.

⁵² *Romové v České republice, Romská rodina* [online]. 2000 [cit.2011-02-20]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18387>.

⁵³ ŘÍČAN P., *Cesta životem*. 2.vyd. Praha: Portál, 2004. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.

1.3 Vývojové fáze dítěte mladšího školního věku

Jako mladší školní období označujeme dobu od 6let, kdy dítě vstupuje do školy, do 11 až 12 let, kdy se objevují první známky pohlavního dospívání.⁵⁴ Toto období s sebou nese radikální změnu, jelikož dítě čeká povinná školní docházka a svět školy nám udává ráz života dítěte. Do života dítěte, který byl doposud naplněn hlavně hrou, přicházejí i povinnosti a úkoly, které musí zvládnout. Období, které je zaměřeno hlavně na výkon a úsilí. Musí se často přizpůsobovat situacím. Říčan toto období přirovnává k rychlému proudu potoka, který je uměle silně regulován.^{55 56}

Věk 6 let

Tento věk bývá označován jako období latence, kdy je ukončena jedna část psychosexuálního vývoje a druhá část emoční a pudové složky se projeví až v pubescenci. Dítě v tomto věku můžeme označit za střízlivého realistu, který je ve svém vnímání a myšlení závislý na svých fantaziích a představách.⁵⁷ Svě okolí dítě prožívá v kontextu se svými přáními a tužbami.⁵⁸ Častěji se soustřeďuje na to, co on sám chce, než na to, co je v daném okamžiku správné. Tento rys můžeme pozorovat v kresbách, při hře nebo v jeho mluvě. Dítě už nevnímá věci pouze jako celek, ale přihlíží k detailům s čím dál tím větší přesností.⁵⁹

Dítě dokáže logicky uvažovat. Jeho řeč se zdokonaluje. Rychleji se učí cizím jazykům. Aktivně používá kolem pěti tisíc slov, rozumí ale mnohem více obrátům. Myšlení dítěte je stále hodně emočně laděné a těžkopádné. Inteligenční kvocient je u průměrného dítěte v tomto období roven 100. Inteligence ovšem stoupá s narůstajícím věkem.⁶⁰

⁵⁴ LANGMEIER J., KREJČÍŘOVÁ D., *Vývojová psychologie*. 2.aktuliz.vyd. Praha: Grada. 2006. 352 s. ISBN 80-247-1284-9.

⁵⁵ ŘÍČAN P., tamtéž

⁵⁶ GOODMAN, R., SCOTT S. *Child Psychiatry*. Oxford: Blackwell Publishing, 1997. 328 s. ISBN 0-632-03885-3.

⁵⁷ LANGMEIER J., KREJČÍŘOVÁ D., tamtéž

⁵⁸ ČÁČKA, Otto. *Psychologie duševního vývoje dětí a dospívajících s prvky optimalizace*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2000. ISBN 80-7239-060-0.

⁵⁹ LANGMEIER J., KREJČÍŘOVÁ D., tamtéž

⁶⁰ ŘÍČAN P., *Cesta životem*. 2.vyd. Praha: Portál, 2004. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.

Dítě ve věku šesti let se stále ještě obtížně vyrovnává s nečekanými událostmi a okolnostmi. Velmi brzy ovšem pochopí, že to, jak se chovají dospělí lidé v okolí, se řídí určitými pravidly, která jsou prostředkem k porozumění. V tomto období děti prožívají velké vzplanutí citů a dobré vůle.⁶¹

Dále dochází i k poměrně rychlému vývoji řeči. U některých dětí se řeč, kterou používají ve škole, nijak neliší od řeči, již mluví doma. U některých žáků je tomu ovšem naopak, kdy v rodině jsou preferovány jiné způsoby verbální komunikace, než je po dítěti požadováno ve škole. Tento fakt poté ztěžuje pochopení látky ve škole a může mít za následek zaostávání za ostatními dětmi. Jedná se především o děti z kulturně a sociálně nízko postavených rodin a etnických menšin. Rozvoj řeči souvisí s rozvojem paměti, která už není tolik závislá na okamžitých afektech. Využívají strategii opakování, kdy si věci pořád opakují dokola. V tomto věku se dítě „učí“, jak se má učit“, což souvisí s plánovitostí a záměrností učení. Jak narůstá složitost učení, tak se dítě dokáže soustředit na více aspektů zároveň. Objevuje se zde také logické myšlení, které se týká jen konkrétních jevů, věcí a obsahů, které si lze představit.⁶²

Prodlužuje se doba, při které je dítě schopno udržet pozornost. Kdy je schopno na jednotlivých úkolech pracovat delší dobu, když jeho soustředění je v různých intervalech silné. Zde dítě získává první povědomí o smrti a umírání, kdy někdy může vyjadřovat i obavy, aby někdo z rodiny nezemřel. Dítě v tomto období už pociťuje touhu „být velké“. Což se projevuje v tom, že je méně závislé na rodičích nebo se o to snaží.⁶³

Věk 7 let

Kolem sedmého roku dítě projevuje velkou citlivost nad vlastním hodnocením. Dokáže ho rozplakat i malá výtká.⁶⁴ V sedmi letech děti vynakládají velké úsilí na to, aby vše co dělají, bylo správné. Typické bývají změny nálady, které jsou odrazem velkého úsilí, které dítě vynakládá na to, aby se vyrovnalo s nástrahami vnějšího i vnitřního světa.

⁶¹ ALLEN K.E., MAROTZ L.R., *Přehled vývoje dítěte od prenatálního období do 8 let*. 1. vyd. Praha: Portál, 2002. 192 s. ISBN 80-7178-614-4.

⁶² ŘÍČAN P., *Cesta životem*. 2.vyd. Praha: Portál, 2004. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.

⁶³ ALLEN K.E., MAROTZ L.R., *tamtéž*

⁶⁴ ČAČKA, Otto. *Psychologie duševního vývoje dětí a dospívajících s prvky optimalizace*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2000. ISBN 80-7239-060-0.

Dítě už začíná chápat „zachování množství“, což je pojem, který zavedl Piaget, a je tím míněno, že po přelití tekutiny z nižší široké nádoby do vyšší a užší, se objem tekutiny nezmění. Rozum příčinné souvislosti a už umí hodiny. Dítě si rádo vymýšlí, je tvořivé, vypráví pohádky. Obvyklé je slovní přehánění a kritika sebe samotného: „To se mi nepovedlo“, „Maruška to má hezčí“.⁶⁵

Věk 8 let

V osmi letech už děti berou své povinnosti za samozřejmost a ochotně je plní. Začínají již sami hodnotit.⁶⁶ Má velký zájem na tom se učit novým věcem, je plný elánu do života. Často se těší do školy za kamarády a je zklamané, když nemůže jít, například kvůli nemoci. Typické je sbírání nějakých předmětů, nebo samolepek, kdy následně dochází k jejich výměně s kamarády. Dítě si šetří peníze, aby si mohlo něco koupit. Už chápe perspektivu. Už chápe většinu gramatických zásad a aktivně je používá při komunikaci.⁶⁷

Pro děti tohoto věku je již typická abstrakce, která spočívá ve vymezení pojmů na základě podstatných aspektů.⁶⁸ dítě již rozlišuje, co je špatné a co je dobré. Má kolem dvou až tří nejlepších kamarádů, se kterými si hraje. Velmi rádo se předvádí před dospělými. Je pro něj velmi důležité členství ve skupinkách a přijetí vrstevníky.⁶⁹

Věk 9 – 10 let

V tomto věku děti začínají vyžadovat větší samostatnost. Lze se dovolávat na jejich rozumovost. Můžeme zde vidět počátky „kritického realismu“, kdy paměť pracuje stále více na logice.⁷⁰

⁶⁵ ALLEN K.E., MAROTZ L.R., *Přehled vývoje dítěte od prenatálního období do 8 let*. 1. Vyd. Praha: Portál, 2002. 192 s. ISBN 80-7178-614-4

⁶⁶ ČAČKA, Otto, *Psychologie duševního vývoje dětí a dospívajících s prvky optimalizace*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2000. ISBN 80-7239-060-0.

⁶⁷ ALLEN K.E., MAROTZ L.R., tamtéž

⁶⁸ ČAČKA, Otto., tamtéž

⁶⁹ ALLEN K.E., MAROTZ L.R., tamtéž

⁷⁰ ČAČKA, Otto, tamtéž

1.4. Vědomí dětí o smrti

1.4.1 Prezentace smrti dospělými

Podle dospělých, by se smrt neměla dětí vůbec nijak dotýkat. Vnímáme ji někdy jako něco zcela nepřírozeného, co je snad i proti přírodě. Opak je bohužel pravdou.⁷¹

Především díky médiím se dnešní děti setkávají se smrtí mnohem častěji, než tomu bylo dříve.⁷²

Děti slýchají, že někdo zemřel a že už dále nebude žít, ale nemá to na ně příliš valný účinek. Tato informace se totiž podobá obecným informacím týkajícím se společnosti. Podobně v televizi i filmu „umírají lidé“. Tato smrt nemá vážný význam, ale poté zemře někdo blízký. Dítě si například uvědomí, že se jejich rodiče trápí, že jsou smutní.⁷³

Pokud budeme plakat a všichni v rodině budou smutní, bez nálady, budou se chovat jinak, než se chovali doposud, bude mít dítě v sobě zmatek. Nebude chápat příčinu našeho chování, bude se cítit také smutné, osamocené, protože dítě v raném věku je zrcadlem nálad a chování rodičů.⁷⁴

Pocitování bolesti u blízké osoby se stane zkušeností, ze které se dítě učí. Ovšem ani taková událost nemůže dítě připravit na bolest, kterou pocítí v dospělosti po ztrátě milované osoby.⁷⁵

⁷¹ DYTRICH Z., MATĚJČEK Z., *Krizové situace v rodině očima dítěte*. 1. vyd. Praha : Grada, 2006. 128 s. ISBN 80- 247- 0332-7.

⁷² *Novinky, Jak mluvit s dětmi o smrti a umírání* [online]. 2008 [cit. 2011-04-04]. Dostupné z : <http://www.novinky.cz/zena/deti/152987-jak-mluvit-s-detmi-o-smrti-a-umirani.html>

⁷³ *Vyléčit, Zemřel mi blízký člověk- Jak smrt vnímají děti* [online]. 2009 [cit. 2011-03-25]. Dostupné z : <http://www.vylecit.cz/922/zemrel-mi-blizky-clovek-jak-smrt-vnimaji-deti/>

⁷⁴ DYTRICH Z., MATĚJČEK Z., *tamtéž*

⁷⁵ LOUČKA M., *Koncept smrti u dětí*. Brno 2007. 46 s. Bakalářská diplomová práce Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně na katedře psychologie. Vedoucí práce Mgr. Stanislav Ježek, Ph.D.

Yalom (2006) ve svém pohledu na existenciální význam smrti nabízí čtyři základní postuláty:

- Strach ze smrti hraje v našem vnitřním prožívání důležitou roli, děsí nás tak, jako nic jiného; neustále se ozývá pod povrchem; je to temný, rušivý jev na okraji našeho vědomí.
- Dítě v raném věku se smrtí intenzivně zabývá a jeho hlavním vývojovým úkolem je vypořádat se s děsivým strachem ze zániku.
- Abychom se s tímto strachem vypořádali, stavíme si proti vědomí smrti obrany, které jsou zakládány na popření, formují charakterovou strukturu; a jsou-li maladaptivní, vyústí do klinických syndromů. Tedy psychopatologie je důsledek neefektivní snahy o transcedenci smrti.
- Přístup k psychoterapii lze postavit na základech uvědomění si smrti.⁷⁶

1.4.2 Vnímání smrti dětmi z hlediska věku

Děti ve věku tří až pěti let si uvědomují, že se stalo něco hrozného, ale nechápou nezvratnost smrti. Někdy se mohou domnívat, že smrt samy způsobily tím, že neposlouchaly nebo zlobily. Důležité je, aby děti pochopily, že za smrt milované osoby nejsou nijak zodpovědné.⁷⁷ Protože děti mladší pěti let vnímají smrt jako něco vratného, mohou projevovat jakoby nedostatek smutku, zármutku, o čemž si mohou dospělí myslet, že „to dítě nezajímá“ nebo „to ještě nechápe“.⁷⁸ Pokud chceme dítěti vysvětlit, nastalou situaci, musíme volit slova přiměřená jeho věku. Můžeme například říci, že „dědeček už nepřijde“, ale ne proto, že by ho neměl rád, ale protože zemřel. Dítě sice pojem *zemřel* do věku deseti let nejspíše nepochopí, ale zemřelý je pro něj někdo, kdo odešel a může se kdykoliv vrátit. Dítě si může smrt představovat jako odjezd na

⁷⁶ YALOM I., *Existenciální psychoterapie*. 1. vyd. Praha: Portál, 2006. 527 s. ISBN 80-7367-147-6.

⁷⁷ KOUSALOVÁ H., *Jak se vyvíjí názor na smrt v dětském věku- retrospektivní studie s dospělými*. České Budějovice, 2006. 75 s. Bakalářská práce ZSF JCU v Českých Budějovicích na katedře psychiatrie a psychologie. Vedoucí práce MUDR. Josef Kříž.

⁷⁸ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4

dovolenou. V každém případě je dobré dítěti sdělit, že se stalo něco smutného a bolestivého, proto tak často pláčeme a jsme smutní, ale nutné je dítě ujistit, že ono za to nemůže, že nic z toho nezpůsobilo.⁷⁹

Děti nevnímají smrt jako absolutní konec až do šesti let věku. Jejich představy o smrti jsou vázány na nějaké symboly a specifické situace, nebo na vlastní prožitky.⁸⁰

Až na začátku školního věku si začínají děti uvědomovat konečnost života a definitivnost smrti. Mezi pátým a šestým rokem si začínají uvědomovat, že smrt (která je doposud chápána jako nějaký spánkový stav) postupně vede k ukončení života.⁸¹

Otázky, které se týkají smutku a smrti, Boha a nebe jsou pro děti naprosto normální. Zato dospělí na tyto otázky reagují rozpačitě, jelikož bývají zpravidla zapírané a potlačované. Čím více zůstává smrt v životě dospělých zastřena, tím více má dítě pocit, že je ponecháno samo s tísnivými prožitky a představami. (Navrátilová) Dítě se také může obviňovat ze smrti blízkého člověka, proto potřebuje najít oporu v dospělých.⁸²

Dítě si tedy v tomto období již uvědomuje ztrátu smrtí, ale nemá emoční zkušenosti či zralosti k tomu, aby se s ní vypořádalo. Pokud se jedná o první kontakt dítěte se smrtí, snaží se uchovat si ten „vztah“ například tím, že si schovává věci na památku. Někdy je také uvedeno, že danou osobu vidí, či slyší, ale tyto pocity nemají vlastnosti halucinací.⁸³

Děti v tomto věku si představují smrt jako osobu, personifikují ji. Tato představa jim umožňuje pohlížet na smrt jako na událost, které se mohou vyhnout, jestli budou dost chytré, rychlé, silné, apod. Smrt má pro ně dvě hlavní podoby. Buď je podobné samotnému dítěti, jak by vypadalo mrtvé, anebo má podobu kostry, ducha, strašáka,

⁷⁹ Vyléčit, *Zemřel mi blízký člověk- Jak smrt vnímají děti* [online]. 2009 [cit. 2011-03-25]. Dostupné z : <http://www.vylecit.cz/922/zemrel-mi-blizky-clovek-jak-smrt-vnimaji-deti>

⁸⁰ NAVRÁTILOVÁ A., *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, spol.s.r.o., 2004. 416 s. ISBN 80-85282-77-1.

⁸¹ LOUČKA M., *Koncept smrti u dětí*. Brno 2007. 46 s. Bakalářská diplomová práce Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně na katedře psychologie. Vedoucí práce Mgr. Stanislav Ježek, Ph.D.

⁸² KOUSALOVÁ H., *Jak se vyvíjí názor na smrt v dětském věku- retrospektivní studie s dospělými*. České Budějovice, 2006. 75 s. Bakalářská práce ZSF JCU v Českých Budějovicích na katedře psychiatrie a psychologie. Vedoucí práce MUDR. Josef Kříž.

⁸³ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4

anděla, klauna, atd. Děti se domnívají, že se mohou smrti vyhnout, že existují určité nápovědy, upozornění, která je varují před příchodem Smrtky. Jen si musí dávat pozor. Některé děti v tomto věku také uvádějí, že smrt je trestem za špatnosti, které člověk vykonává. Děti ve věku devíti a deseti let už vypovídaly o smrti jako o nevyhnutelné události, jež se týká každého člověka a je nevratná a definitivní. Tento věk je pokládán za hranici nabytí vyspělého konceptu smrti.⁸⁴

Ve věku deseti až jedenácti let si dítě uvědomuje podstatu smrti, což souvisí s pochopením rozdílu mezi vzpomínkami a fantazií, mezi smrtí a nepřítomností, mezi umíráním a odchodem. Uvědomí si, že i ony mohou zemřít. Proto v nich úmrtí někoho jiného může vyvolat děsivé pocity z vlastní smrti. Musí mít možnost vyplakání, ale také už musí zvládat jistou míru zátěže a vypořádat se s danými problémy. Zhruba od třinácti let je dítě schopno vnímat smrt racionálně, obdobně jako dospělí. Podle vývojové psychologie dítě v předškolním věku zaujímá představy o dobru a zlu a pokládá si otázky o smrti a narození. V mladším školním období (6-12 let) rychle narůstá emoční vývoj a schopnost seberegulace, tedy dítě může potlačit či vyjádřit své pocity. Tyto sociální kontroly jsou stále labilní a závislé na okamžité situaci. Děti se srovnávají s druhými.⁸⁵

Na začátku školní docházky mohou někdy klást otázky týkající se smrti za účelem získání informací o otázce smyslu života. Otázky ohledně smrti poukazují na rozumové a citové zrání dítěte.⁸⁶

⁸⁴ LOUČKA M., *Koncept smrti u dětí*. Brno 2007. 46 s. Bakalářská diplomová práce Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně na katedře psychologie. Vedoucí práce Mgr. Stanislav Ježek, Ph.D.

⁸⁵ KOUSALOVÁ H., *Jak se vyvíjí názor na smrt v dětském věku- retrospektivní studie s dospělými*. České Budějovice, 2006. 75 s. Bakalářská práce ZSF JCU v Českých Budějovicích na katedře psychiatrie a psychologie. Vedoucí práce MUDR. Josef Kříž.

⁸⁶ NAVRÁTILOVÁ A., *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, spol.s.r.o., 2004. 416 s. ISBN 80-85282-77-1.

2 CÍL PRÁCE A VÝZKUMNÉ OTÁZKY

2.1. Cíl práce

Cílem mé bakalářské práce je identifikovat vnímání smrti a posmrtného života romskými dětmi mladšího školního věku.

2.2 Výzkumné otázky

Z cíle práce vyplývají následující dvě výzkumné otázky:

1. Jaká je představa romských dětí mladšího školního věku o smrti?
2. Jaká je představa romských dětí mladšího školního věku o posmrtném životě?

3 METODIKA

3.1. Použitá metodika

Vzhledem k cíli práce a specifikům cílové skupiny jsem se rozhodla pro strategii kvalitativního výzkumu, kdy jsem užíla metodu dotazování, techniku polostrukturovaného rozhovoru. Pro jeho zjednodušení a dobré navázání kontaktu s cílovou skupinou jsem zadala úkol kreslit obrázek na dané téma. Rozhovor pak reflektoval i vytvořený výkres. Při rozhovoru jsem získávala informace v přímé interakci s respondenty face to face. Zpětnou vazbou mi byla verbální i nonverbální reakce.

Technika rozhovoru má své světlé i stinné stránky. Pozitivem je, že rozhovor klade nižší nároky na respondenty a je pro ně obtížnější vynechat odpověď na určité otázky. V rozhovoru je jisté, že dotazovaná osoba byla vybrána do vzorku cíleně. Počet úspěšně dokončených rozhovorů je podstatně vyšší než počet návratnosti u rozesílaných dotazníků. Stinnou stránkou rozhovoru je jeho časová náročnost, kdy je rozhovor omezen určitým časovým limitem. Pro respondenty je málo přesvědčivá anonymita výzkumu. Shledáváme zde i riziko ovlivnění respondentů tazatelem.⁸⁷

Rozhovory se konaly v průběhu měsíce března 2011 v Nízkoprahovém zařízení pro děti a mládež V.I.P., Městské charity v Českých Budějovicích, Skuherského 70. Komunikace s respondenty/tkami probíhaly v prostorách klubu, který byl časově omezen terénní činností tohoto zařízení. Za dětmi jsem docházela po dobu tří týdnů. Respondenti mají v klubu vymezenou jednu hodinu na aktivity, dle vlastního výběru. Rozhovory s respondenty/tkami tedy probíhaly v jejich volném čase, které trávili v již zmíněném klubu. Tento fakt se odrazil v délce vedení rozhovorů. Konfrontace trvaly cca 15 minut, když byl rozhovor delší, bylo na dětech vidět znatelné snížení koncentrace, kdy už nechtěly spolupracovat a chtěly se věnovat jiným činnostem. Všichni respondenti/tky byli obeznámeni se smyslem a účelem mé práce. Přičemž

⁸⁷ DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Příručka pro uživatele. 3. vyd. Praha: Karolinum, 2009. 372 s. ISBN 978-80-246-0139-7.

respondenti/tky souhlasili, že si budu jejich odpovědi zaznamenávat. Respondenti/tky byli seznámeni, že všechny poskytnuté informace budou použity pouze pro účely mé bakalářské práce a jsou anonymní. Jména, která jsou uvedena v rozhovorech a jejich interpretacích jsou zcela fiktivní.

3.2. Charakteristika výzkumného souboru

Základní cílový soubor tvořily romské děti, které docházely do Nízkoprahového zařízení V.I.P. Městské charity České Budějovice, Skuherského 70. Celkově jsem spolupracovala s deseti respondenty/tkami ve věku 6-12 let. Zastoupení pohlaví bylo pět dívek a pět chlapců. Výběr respondentů/tek byl nahodilý, rozhodující byla ochota na dané téma konverzovat. Romství u dětí jsem určila na základě jejich sebeidentifikace – kladná odpověď na otázku „Cítíš se být Romem/Romkou“? Dále jej potvrdili pracovníci klubu.

4 VÝSLEDKY A JEJICH INTERPRETACE

4.1 Identifikační otázky

Tabulka 1.: Identifikační otázky

Respondenti	Pohlaví	Věk
Anička	Ž	6 let
Barbora	Ž	9 let
Cecilie	Ž	7 let
David	M	9 let
Evžen	M	11 let
František	M	9 let
Gustav	M	8 let
Helena	Ž	9 let
Ilona	Ž	8 let
Jan	M	10 let

Zdroj: Vlastní výzkum

Jak uvádím v Tabulce 1, průměrný věk respondentů byl zhruba 9 let z toho 5 chlapců a 5 dívek.

4.2 Pojetí duše

Co se týká pojetí duše, devět respondentů mi odpovědělo na otázku no existenci duše kladně. Tři z nich si ji představují jako dobro:

„Asi jestliže je hodnej na děti, není ve vězení a tak. Ty, co doma neposlouchaj jdou pak, když jsou dospělý do vězení.“ (Barbora)

„Duše je dobrý srdce. Člověk je hodný na ostatní, sourozence. Pomáhá doma rodičům.“ (Cecilie)

„Musí hlavně být hodný doma, musí pomáhat mamce s ostatníma dětma, já jako nejstarší musím i když se mi moc nechce.“ (Helena)

Jeden respondent poukázal na to, že duše sídlí v srdci a mají ji pouze lidé, kteří jsou hodní. Což zahrnuje výše zmíněné atributy jako je pomoc v domácnosti, při výchově sourozenců apod. *„Člověk má dobrý srdce, tak tam je duše.“* (Jan)

Jedna respondentka nevěří v existenci duše, jelikož si ji nedokáže představit: „*Myslím, že duše není.*“ (Ilona) Jeden respondent si představuje duši jako bílý kouř či oblak dýmu, který stoupá z těla po smrti člověka: „*Duše je v srdci. Je to takovej bílej kouř, kterej jde z těla potom, co ten člověk umře. A podle toho kam ten kouř stoupá se pozná, jestli byl člověk slušnej a hodnej nebo jestli byl zlej. Bud může jít dolu nebo nahoru do nebe. Když stoupá do nebe tak je to dobrý, ale když klesá, takto má špatný a nikdy nenajde klid.*“ (Evžen)

Další respondent si duši představil také jako bílý kouř, který vychází po smrti z oblasti srdce. „*Tělo je vlastně obal tý duše, která po smrti si dělá, co chce. Pokud je lehká, tak stoupá vzhůru a to znamená, že ten člověk žil dobře. Ale pokud je těžká, tak padá dolu, kde musí čekat na nějaký vysvobození, ale to je různý.*“ (David)

Nejmladší respondentka řekla, že: „*Duše je vlastně kouř, který stoupá z těla, ale jen chvilku a pak se z kouře stane duch, který hlídá a opatruje nás.*“ (Anička)

Všichni respondenti/ky se domnívají, že existuje dobro. Respondenti/ky také poukázali na polaritu duše, jestliže je dobro je také zlo a lze je od sebe odlišit.

Tabulka 2 zobrazuje pojetí duše respondenty/tkami.

4.2. Tabulka 2. Pojetí duše

	Věří v existenci duše	Věří v existenci dobra	Představa duše jako ducha	Představa duše jako kouře	Představa dobra jako srdce
Anička	Ne	Ano	Ano	Ano	
Barbora	Ne	Ano	Ne	Ne	
Cecílie	Ne	Ano	Ne	Ne	Ano
David	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano
Evžen	Ano	Ano	Ne	Ne	Ano
František	Ano	Ano	Ano	Ano	Ne
Gustav	Ne	Ano	Ne	Ne	Ano
Helena	Ano	Ano	Ne	Ano	
Ilona	Ne	Ano	Ano	Ne	
Jan	Ano	Ano	Ne	Ne	

Zdroj: Vlastní výzkum

4.3 Existence posmrtného života

Na otázku, zda existuje nějaká forma posmrtného života respondenti odpovídali negativně ve většině případů (9 z 10). Na doplňující otázku, zda existuje peklo nebo zda věří v existenci pekla či nebe, reagovali aktivněji. Nejspíše byl tento jev dán tím, že každý už někdy viděl čerta, ať už v pohádce nebo venku v zimě a dokáže si lépe představit, jak čert či peklo vypadá. Respondenti mi na základě fantazie sdělili, jak si představují, že to v pekle popřípadě v nebi vypadá.

Respondentka Anička byla nejmladší ze všech dotazovaných. Věřící v existenci nebe i pekla: *„Do pekla se lze dostat, pokud budu zlobit doma a nebudu poslouchat rodiče. Anička sdělila svou zkušenost s čerty, se kterými se setkala ve škole, kdy jednoho chlapce strčili čerti do pytle a odešli s ním: „Do pekla chodí zlý a neposlušný děti, co neposlouchaj doma. Do pekla si vzali jednoho kluka od nás ze školy, dali ho do pytle. Ted' ho v pekle vařej v kotli.“*

Na otázku, co se dělá v nebi, mi Anička odpověděla: *„Tam se nemusí nic dělat. Můžou si dělat, co se jim zalíbí. Většinou tam odpočívají, protože jsou za ten celý život unavený.“*

Respondentka Barbora odpověděla, že nevěří v existenci pekla ani čertů, jelikož jsou to podle jejího názoru převlečení lidé, kteří se vydávají za čerty, aby mohly strašit děti, ty se pak budou bát a v důsledku toho nebudou zlobit. Je to podle ní pouhý výmysl rodičů. Na otázku proč je rodiče chtějí strašit, reagovala:

„No, aby ty děti postrašily, ty se pak bály a oni když se bojí, tak jsou pak hodný a nezlobí.“

Podobného názoru byla i Cecilie. Respondent David věří v existenci pekla, ale nevěří v existenci nebe jako protipólu. Odůvodnil to tím, že: *„Zlých lidí, kteří patřili do pekla je více než těch, co patří do nebe. Proto nebe není třeba, jelikož ti, kteří neodešli do pekla, už odpočívají v klidu v zemi.“*

Evžen na základě zkušenosti ze své rodiny odpověděl, že peklo je ve vězení. Jeho otec tam strávil pět let a on ho chodil s maminkou navštěvovat. Podle jeho názoru peklo, ve kterém jsou čerti, není.

Na respondentovi bylo vidět, že otázka ohledně otce mu byla nepříjemná a už o ní dále nechtěl mluvit. Evžen věří v existenci nebe: „*Nebe je. Jsou tam mraky a je tam líp než na zemi. V nebi jsou všude mraky a klid, nikdo nemá žádné starosti ani trápení. V nebi všichni jen odpočívají, baví se a vyplňují volný čas aktivitami, které si vyberou.*“ (Evžen)

Evžen by se po své smrti chtěl dostat do nebe kvůli radovánkám.

Další respondent František nevěří ani v nebe ani v peklo: „*Na Mikuláše chodí děti strašit převlečení rodiče, kteří chtějí postrašit své děti, aby nezlobily.*“ K tomuto názoru došel poté, co na Mikuláše viděl, jak se skupinka lidí převléká do kostýmů čertů: „*To Františka utvrdilo, že jeho náhled na neexistenci pekla nebo nebe je správná, protože pokud není peklo, tak není ani nebe: „No když nejsou čerti, tak nejsou ani andělé.*“

Respondent Gustav připustil, že existuje pouze náš svět, ve kterém se nacházíme, a žádný jiný není. Tedy ani peklo ani nebe.

„*To jsou jen pohádky pro malé děti. Já jsem jim ale nikdy nevěřil, ani když mě s tím mamka jako malého strašila. Vždycky jsem věděl, že je to pěkná blbost. Každý přece ví, že nic takového není. Jen dospělý si myslí, že děti jsou pitomý a uvěří tomu.*“ (Gustav)

Naopak respondentka Helena věří, že peklo i nebe je, protože by hodní a zlí lidé neměli kam odcházet po své smrti: „*Musí něco být, protože ty lidi se jen tak nemůžou ztratit. Babička říkala, že půjde do nebe až umře a bude se na mě odsud dívat, jak rostu. V nebi se ale asi nemají lidi nic moc. Podle mě je tam zima a studeno. V pekle je to lepší. Tam je oheň a teplo a s čertama je určitě legrace.*“ (Helena)

Respondentka Ilona je přesvědčena, že peklo ani nebe není, jelikož pokud někdo zemře je mrtvý a ten už nic nezažívá ani necítí. V tomto případě se ani nikam nemůže dostat, protože už je na druhé straně a z té se odtud nemůže dostat jinam: „*Když je někdo mrtej, tak se pohřbí do země a už nikam jinam nemůže, protože ho hlídají strážci z druhé strany.*“

Jan se nad otázkou hodně dlouho rozmýšlel. Nakonec odpověděl, že on sám se domnívá, že opravdové peklo nastává po smrti člověka. Pokud nebyl na zemi hodný a nechoval se podle toho, jak se po něm vyžadovalo: „*Pokud byl někdo v životě hajzl, tak*

se mu to v tom pekle pak spočítá, ale tam asi nejsou čerti, ale mnohem horší nestvůry. Který ho mučí, aby ho to hodně bolelo, jako trest za to jakej byl na zemi zlej.“

Tabulka 3 poskytuje přehled ohledně víry v posmrtný život

4.3 Tabulka 3. Existence posmrtného života

	Věří, že existuje peklo	Věří, že existuje nebe	Věří, že existují čerti	Věří, že existují i jiné bytosti
Anička	Ano	Ano	Ano	X
Barbora	Ne	Ne	Ne	X
Cecilie	Ne	Ne	Ne	X
David	Ano	Ne	Ano	X
Evžen	Ve vězení ano	Ano	Ne	X
František	Ne	Ne	Ne	X
Gustav	Ne	Ne	Ne	X
Helena	Ano	Ano	Ano	X
Ilona	Ne	Ne	Ne	X
Jan	Ano	Ne	Ne	Ano, jsou

Zdroj: Vlastní výzkum

Další otázka k tomuto tématu byla, zda věří respondenti/tky v posmrtný život, ve formě nějakého zvířete či zda je možné, aby se člověk, který zemře, vrátil zpět na zem v jiné podobě, například jako kočka nebo pes. 9 z 10 respondentů odpovědělo, že taková možnost neexistuje a to z důvodu odchodu zemřelého na druhou stranu., jak uvádějí níže zmínění respondenti: „*Ne už se nemůže vrátit, protože je na druhý straně!*“ (Evžen)

„*Nemůže se vrátit, protože už je mrtvý a hlídají ho u brány na druhý straně*“ (Helena)

„*Už je na druhý straně a nesmí se vrátit zpátky.*“ (Anička)

Jedna respondentka se zmínila, že navrácení zemřelého může být pouze jeho přáním, ale není to možné.

„*Člověk si to může přát. Ale nestane se to.*“ (Ilona)

Podle respondentky Cecilie je návrat zemřelého pouze dočasný a je možný pouze ve snu.

„Můžou se vrátit jedině ve snu. Jednou se mi zdálo o dědovi, ale už byl mrtvej. Koukal na mě a dával na mě pozor, ale vrátit už se nemůže.“ (Cecilie)

Jeden respondent je toho názoru, že návrat mezi živé je možný: *„Může se vrátit jako holub.“ (David)*

Podle odpovědí respondentů/tek lze tedy usoudit, že reinkarnace sama o sobě není možná a to proto, že pokud je člověk mrtvý, přechází na druhou stranu, jak zmiňovali respondenti/tky a odtud se již nemohou navrátit. Návrat je možný pouze ve snu dané osoby.

4.4. Zkušenost s úmrtím blízkého

Každý respondent se setkal s úmrtím blízké osoby ve svém okolí. Ve většině případů se jednalo o prarodiče, ale výjimkou nebyli ani sourozenci.

Tabulka 5 uvádí přehled zemřelých rodinných příslušníků respondentů.

4.4. TABULKA 5. Zkušenost s úmrtím blízkého

Respondenti	Prababička	Pradědeček	Dědeček	Babička	Strýc	Teta	Sourozenec
Anička		x					
Barbora			x				
Cecilie			x				
David							x(bratr)
Evžen			x	2x		x	
František		x	x			x	
Gustav	X				X		x(sestra)
Helena	X	x				x	
Ilona			x	X			
Jan	X	x			X		

Zdroj: Vlastní výzkum

4.5. Podoba smrti

Diagram 1 znázorňuje oblasti představ dětí o smrti.

Každý respondent/tka má určitou představu o smrti. Odpovědi, jak by měla smrt vypadat, se často velmi odlišovaly. Názory byly závislé na výchově dětí, jakou mají respondenti/tky fantazii, popřípadě, co jim vyprávěli doma. Odpovědi mohou rozdělit do třech kategorií: personifikace smrti, smrt, jako důsledek nemoci a nevrácené duše.

„Přijde si pro mrtvého duch někoho známého. Ten už je mrtvý a zná to na druhý straně. Musí si pro ně přijít, aby nezabloudili. Každě tam má své přidělené místo“ (David)

„Smrt je vlastně kostlivec, protože je to mrvej člověk, ten se v hrobě rozloží a zbyde z něj jen kostra.“ (Ilona)

Podle respondenta Františka nemusí mít smrt hrozivou podobu:

„ Hezky se usmívá, vypadá spíš jako Bůh. Má zrzavý vousy, modré oči, bílý oblečení. Měl by vypadat mile, aby se ho ti mrtví nebáli. To je důležitý, protože kdyby nám

naháněl strach, tak by nechtěl nikdy nikdo umřít. Děda si třeba přál umřít, protože chtěl, aby už ho nic nebolelo.“

Další respondenti se zmínili o duchách, které si pro mrtvé chodí z druhé strany.

„Já už jsem takovýho ducha viděl. Chodí ty, co umřou. Když byla teta nemocná, sedávali jsme u její postele. Jednou se začala koukat do rohu, měla potom bílý oči, to bylo hrozný. Pak ty oči zavřela a už je neotevřela. Tak umřela. Táta říkal, že si pro ní z druhý strany přišel strejda, kterej na ní už dlouho čekal.“ (Evžen)

„Já jsem doma slyšel, že si pro sestru přišla prababička, která už umřela, protože se segra trápila, protože byla nemocná. Odvedla ji na druhou stranu a teď jsou tam spolu.“ (Gustav)

Respondentka Barbora se domnívá, že podoba smrti je závislá na nemoci člověka. Podle jejího názoru musí být člověk starý a nemocný, aby musel zemřít, jelikož je to pro něj určitý způsob vysvobození od bolesti, které mu nemoc způsobuje. U lidí, kteří zemřou mladí je nejčastější příčinou smrti autonehoda:

„Já si myslím, že lidi umíraj hlavně na nějakou nemoc. Děda umřel, protože byl hodně nemocnej. Dlouho ležel v nemocnici a pak umřel. Když jsou lidi starý, tak jsou hodně nemocný a pak musí umřít. Neumíraj ale jenom starý lidi, mladý můžou být taky nemocný nebo mají bouračku v autě. To pak dávaj ve zprávách.“

O podobě smrti jako nemoci, měla podobnou fantazii i respondentka Anička:

„Vypadá jako smrtka, ta má černej plášť a kosu.“ Respondentka odpověděla, že se smrti nebojí, jelikož je moc malá: „Jsem ještě moc malá, pro malý nechodí. Myslím, že smrt není zlá, jenom zle vypadá. Babička říkala, že se smrti nebojí, tak já taky ne. Musela bych být nějak nemocná a to hodně, abych umřela. Pak by si pro mě přišla.“

Podruhé se objevila představa smrti jako Boha.

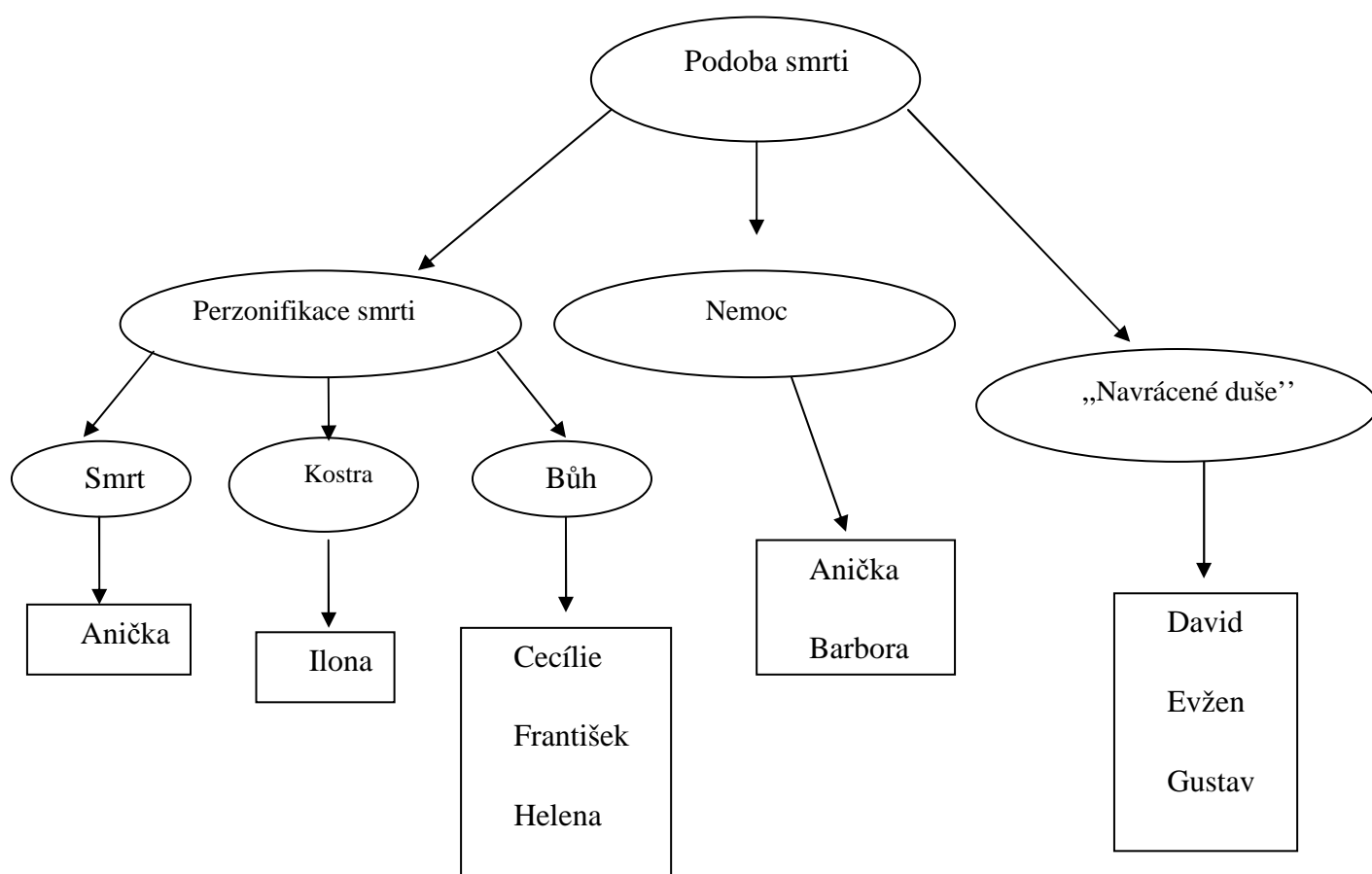
„Vypadá jako Bůh. Má blond'atý dlouhý vlasy a je hodně tlustej.“ (Cecílie)

„Vypadá jako pán, co má hůlku, je hodně starej a ošklivej. Protože starý lidi už nejsou hezký. Čeká na toho, kdo umřel u brány, od který má takovej velkej klíč, kterým jí otevírá.“ (Helena)

„Bude vypadat asi jako Bůh, protože když Bůh někoho chce, tak si vezme. Takže ten člověk potom umře.“ (Jan)

4.5. Podoba smrti

4.5. Diagram 1. Podoba smrti

Zdroj: Vlastní výzkum

4.6. Pohřební rituály

Odpovědi respondentů byly závislé na tom, zda s tímto tématem měl respondent osobní zkušenost.

„Po pohřbu se drží smutek a jde se připít na mrtvého“ (Evžen)

2 respondenti si myslí, že Romové nemají žádné zvláštní pohřební rituály. 4 respondenti poukázali na to, že existuje rozdílnost romských pohřebních rituálů od ostatních. 4 respondenti neznají žádnou rozdílnost, jelikož se žádného rituálu nezúčastnili a nedokážou to posoudit.

Tabulka 6 uvádí přehled odpovědí respondentů o znalosti pohřebních rituálů.

4.6. Tabulka 6. Pohřební rituály

	Rozdílnost rituálů	Nedokáží posoudit
Anička		Nevím
Barbora		Nic mě nenapadá
Cecilie	Ne	
David		Nic mě nenapadá
Evžen	Ano	
František	Asi ne	
Gustav	Ano	
Helena	Asi, ano	
Ilona		Nevim
Jan	Ano	

Zdroj: Vlastní výzkum

4.7. Pohřeb

7 z 10 respondentů se nikdy nezúčastnilo pohřbu. Proto jejich odpověď na tuto otázku byla pouhou fantazií. Dále lze odpovědi z rozhovorů rozdělit do tří kategorií. Respondenti/ky uváděli:

- Ti, kdo na pohřbu byli, se shodli na tom, že byl nebožtík pohřben do země.

„Pohřbenej byl do země“ (Barbora)

„Pak ho pohřbili do země“ (Gustav)

„My Romové mrtvý nepálíme, pohřbíváme je do země.“ (David)

- Jak na ně působila atmosféra na pohřbu. Všichni byli smutní, vnímali to chladně, necítili se tam dobře, jelikož příbuzní brečeli.

*„Na pohřbu to bylo hodně smutný. Babička brečela. Bylo v sále ticho“.
(Barbora)*

„Na pohřbu jsou všichni hodně smutný. V černým oblečení.“ (David)

„Nelíbilo se mi tam, všechno tam bylo takový chladný.“ (Gustav)

- Respondenti se shodli, že na pohřbu viděli rakev, které byla otevřená a mohli nahlédnout dovnitř

„Na bráchově pohřbu jsem ho viděl i v rakvi. Vypadal jako když spí.“ (David)

„Strejda měl otevřenou rakev. Byl oblečenej jako na oslavu, akorát neměl boty.“ (Gustav)

„Viděla jsem rakev, ale dovnitř jsem se nekoukala.“ (Barbora)

Tabulka 7 ukazuje přítomnost respondentů na pohřbu.

4.7. Tabulka 7. Pohřeb

Respondenti	Zkušenost s přítomností na pohřbu
Anička	Ne
Barbora	Ano
Cecilie	Ne
David	Ano
Evžen	Ne
František	Ne
Gustav	Ano
Ilona	Ne
Jan	Ne

Zdroj: Vlastní výzkum

5 DISKUSE

V této části bakalářské vyhodnocuji a komentuji získaná data z kapitoly Výsledky. Cíl bakalářské práce je orientován na otázky ohledně vnímání smrti a posmrtného života romskými dětmi mladšího školního věku. Rozhovory s respondenty/tkami byly zaměřeny na jejich představy a znalosti, které se dotýkají posmrtného života, smrti jako takové, dále pohřbu a rituálů s ním spojených. V praktické části jsem zjišťovala, zda se respondenti/tky, již s okolnostmi smrti setkali nebo se již otázkou smrti jako konečnosti života zabývali. Zajímalo mě, jestli věří v existenci posmrtného života a jak si jej představují. Snažila jsem se zjistit, zda mají respondenti/tky představu, jak vypadá duše a co si pod tímto pojmem vybavují.

Níže diskutuji výsledky ve vztahu k výzkumným otázkám s literaturou k danému tématu.

VO1 Jaká je představa romských dětí mladšího školního věku o smrti?

Pojetí duše respondenty/tkami se výrazně nelišilo. Více než polovina respondentů/tek si duši představovalo jako dobro, které následně prezentovali dva z nich jako dobré srdce. Podle jednoho respondenta je právě dobré srdce pojetím duše. Respondenti/tky se dále zmiňovali o duši jako existenci bílého kouře, který po smrti člověka stoupá z těla. Zmínili se, že tento kouř vychází z oblasti srdce. Podle toho kam daný kouř stoupá můžeme usuzovat, zda člověk žil dobrý život či nikoliv. To se pozná podle toho, jestli kouř stoupá vzhůru nebo padá dolů. Lze tedy usuzovat, že si respondenti/tky představují duši jako něco dobrého či zlého, co sídlí v oblasti srdce.

V otázce pojetí duše souhlasím s tvrzením Daviese, že tradičním vysvětlením života a také jeho absence po smrti je určitá forma životadárné síly, tedy duše, neboli ducha. Tato podstata sestupuje již na zárodek v děloze, aby to, co je pouhým tělem proměnila v lidskou bytost. Podle tohoto tvrzení z nás „duše“ dělá osobnosti a ne jen

pouhé prázdné schránky těl, které po smrti člověka zbydou a je s nimi patřičně nakládáno.⁸⁸

Což například dokazuje tvrzení respondenta Evžena: „*Duše je v srdci. Je to takovej bílej kouř, kterej jde z těla potom, co ten člověk umře. A podle toho kam ten kouř stoupá se pozná, jestli byl člověk slušnej a hodnej nebo jestli byl zlej. Bud může jít dolu nebo nahoru do nebe. Když stoupá do nebe tak je to dobrý, ale když klesá, tak to má špatný a nikdy nenajde klid.*“ (Evžen)

Respondenti/tky zde také poukázali na to, že existuje určitá bipolarita duše. Že bez dobrého by nebylo zlé a naopak. To koresponduje s názorem Jankovského, který dále uvádí, že vztah dobra a zla je velmi dávným problémem a polarita dobra a zla byla chápána jako výchozí princip světa v mnoha kulturách.⁸⁹

Každý člověk má do určitého věku jasnou představu podoby smrti. Tato představa se může s narůstajícím věkem měnit, mizet nebo zůstává stejná. Tato podoba je odvislá od toho, v jakém prostředí jsme byli vychováni, jakou máme duševní základnu či v jaké kultuře žijeme. To vše má vliv na to, jak si představujeme „věci“ či „bytosti“, kterých se obáváme nebo které nemůžeme hmatatelně obsáhnout.⁹⁰

Odpovědi týkající se představy smrti byly mnohokrát velmi odlišné. Někdo si představoval smrt jako ztělesnění Boha, z čehož lze usuzovat, že respondenti/tky nebrali smrt jako nic špatného, čeho by se měli obávat. Protikladem je dnešní společnost, která smrt stále ještě tabuizuje a obává se o ní mluvit⁹¹. Zde se romská společnost odlišuje od neromské. Zatímco, dovolím si tvrdit, naše společnost, stále bere otázky smrti jako něco, o čem se nemluví, jelikož to není krásné ani veselé a přináší to smutek, Romové dokáží i ze smrti a pohřbu udělat událost, ze které se na jednu stranu mohou radovat,

⁸⁸ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

⁸⁹ JANKOVSKÝ J., *Etika pro pomáhající profese*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Triton, 2003. 223 s. ISBN 80-7254-3229-6.

⁹⁰ DAVIES D.J., tamtéž

⁹¹ HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2. vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s. ISBN 978-80-7262-471-3.

jelikož oslaví život zemřelého člověka a zavzpomínají na něj. Na druhou stranu se jedná o velmi emotivní obřad.

U Romů není neobvyklé, že se na pohřbu pláče více, než se většinové společnosti může zdát. Na pohřeb jsou zvány profesionální plačky, které vydatně pláčou nad zesnulým. Smrt si také respondenti spojovali s nemocemi, které postihují především staré lidi. Tři respondenti/ky si představují smrt jako duše zemřelých, které chodí z onoho světa na náš, aby člověka, jehož čas již nadešel, odvedli s sebou. Tyto výpovědi se shodují s literaturou, kterou jsem uvedla v současném stavu např. dodnes mnozí z Romů věří, že někteří lidé mají dvě duše, což se projevívá po jejich smrti. Druhá duše jim nedá klidně spát, zapřičiňuje to, že mrtví chodí v noci navštěvovat své pozůstalé.⁹² Je zachovaná představa, že pro umírajícího si přichází někdo z dříve zesnulých členů rodiny, který u něj zůstává až do pohřbu a odvádí ho na onen svět.⁹³

VO2 Jaká je představa romských dětí mladšího školního věku o posmrtném životě?

Existence posmrtného života byla respondenty/tkami obtížnější na pochopení a byla reflektována jako existence nebe a pekla. Odpovědi byly různé s ohledem na věkové složení cílového souboru. Podle výsledků mohu konstatovat, že pokud respondent věřil, že existuje peklo, také věřil, že existuje nebe. Byla i jedna výjimka, kdy respondent David věřil, že existuje peklo, ale nevěřil, že existuje nebe. Chyběl zde tedy protiklad dobrého proti zlému. Domnívám se, že každý z respondentů někdy viděl či slyšel pohádku, která by se týkala pekla či nebe, ale neuměli si tuto skutečnost propojit s existencí posmrtného života. Podle starších respondentů peklo ani nebe neexistuje z důvodu toho, že je pouhým výmyslem rodičů, kteří chtějí zlobivé děti pouze postrašit. Myslím si, že tento jev je také zapříčiněn postmoderní dobou, ve které žijeme, kdy děti

⁹² DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2.přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.

⁹³ HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2.vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s. ISBN 978-80-7262-471-3.

již tolik nevěří na pohádkové či jiné abstraktní bytosti, jak tomu bylo například v mém věku.⁹⁴

Jeden respondent měl zcela odlišnou odpověď od ostatních. Podle jeho názoru peklo existuje, ale ne v pohádkové podobě čertů a kotle. Z vlastní zkušenosti se zmínil, že peklo je ve vězení, kam chodil navštěvovat svého otce. Toto jeho pojetí bylo do značné míry ovlivněno vyprávěním otce, jaké to ve vězení je.

Jiný pohled na život po životě, než je křesťanský model nebe a pekla, nabízí model reinkarnace, který je dominantní v pravlasti Romů, Indii. Davidová uvádí, že víra Romů v České republice je synkretickým propojením křesťanských principů s animistickými a magickými⁹⁵. Proto jsem pokládala otázku ohledně možnosti navrácení mrtvého člověka v jiné podobě, například zvířete. 9 z 10 respondentů odpovědělo, že tato reinkarnace není možná. Jako častý důvod, nemožnosti tohoto jevu respondenti uváděli, že pokud je člověk mrtvý, přejde na druhou stranu, odkud už není návratu.

Posmrtný život uvádějí pohřební rituály, které tvoří jakýsi předěl mezi světem živých a mrtvých.⁹⁶ Všichni dotázaní respondenti/ky se setkali s úmrtím blízké osoby. Nejčastěji s jednalo o praprarodiče a prarodiče. Dva respondenti se setkali s úmrtím souruzence, což uváděli, že bylo velmi emocionálně náročné.

Jak uvádí Kübler- Rossová je nutné projít si fázemi vyrovnání se se smrtí (Šok, popírání a stažení se do izolace, hněv a agrese, smlouvání, deprese, přijetí smrti), které jsou pro každého člověka různě náročné. Někdo se se smrtí nemusí vyrovnat nikdy.⁹⁷ A následně může mít psychické problémy, jak již uvádím v teoretické části práce. Davies uvádí, že díky mezilidským vztahům získáváme představu vlastní identity a po jejich ztrátě poznáváme bolest. Lidé, kteří náleželi k nějaké náboženské skupině se vztahem

⁹⁴ ŘÍČAN P., *Cesta životem*. 2.vyd. Praha: Portál, 2004. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.

⁹⁵ DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2.přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.

⁹⁶ ASSMAN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha: Vyšehrad, 2003. 67 s. ISBN 80-7021-514-3.

⁹⁷ KÜBLER- ROSSOVÁ E., *O dětech a smrti*. 1.vyd. Praha: Ermat Praha, s.r.o., 2003. 311 s. ISBN 80-903086-1-9.

k božstvu, získávali vidinu spásy a nebo se naopak obávali zatracení v případě neposlušnosti.⁹⁸

Odpovědi respondentů/tek závisely na jejich osobní zkušenosti s daným tématem. Respondenti/tky neměli dostatečné povědomí o dané tematice, což bylo jistě jedním z důvodů, proč 4 respondenti odpověděli, že neví o rozdílnostech, 2 respondenti odpověděli, že určité rozdílnosti tam budou, ale neuměli je blíže specifikovat a 4 respondenti se domnívali, že žádné rozdíly nejsou.

Co se týká rituálů, po úmrtí člověka Davidová uvádí, že se tři dny a tři noci přisedávalo u mrtvého v domě. Kde byl uložen v rakvi. Po zmíněné tři večery a tři noci se u něj scházeli dospělí členové jeho široké rodiny a přátelé a „vartovali u mrtvého“. Vypravovali si romské pohádky, příběhy ze života zesnulého, pili a hráli karty. Mezi Romy však platil zákaz dívat se do oken daného domu, jelikož v něm byla smrt. Romové také věřili, že noc po pohřbu přichází duch zesnulého navštívit svoji rodinu, aby jim sdělil, jak byl spokojen se svým pohřbem.⁹⁹

Otázka pohřbu do značné míry souvisela s vlastní zkušeností respondentů. Vzhledem k jejich nízkému věku nebylo překvapením, že zkušenost s přítomností na pohřbu měli jen tři respondenti z deseti. Z rozhovorů vyplývalo, že většinou se jednalo o pohřby prarodičů, kteří zemřeli, když respondentům bylo v průměru kolem 5 let.

5.1 Možná zkreslení výzkumu

Zkreslení mohlo být vyvoláno několika faktory. Jednak jsem výzkum mohla zkreslit svou osobou (zkreslení výzkumníkem), kdy jsem pro dotazované byla cizí osobou a tedy ke mně neměli takovou důvěru, což se mohlo odrazit v odpovědích. Naopak mohli respondenti/tky mít snahu „zalíbit se“ svými odpověďmi a tyto mohli směřovat

⁹⁸ DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.

⁹⁹ DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2. přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.

k některým obecně uznávaným hodnotám. U nejmladších respondentů/tek (6-7 let) byl v průběhu výzkumu patrný stud.

Další zkreslení mohla nastat v důsledku neporozumění otázkám, které si dotazovaní mohli interpretovat odlišně, než jsem zamýšlela. Některé pojmy pro ně mohly být příliš abstraktními a vysvětlení z mé strany je mohlo posléze směřovat k odpovědím, které byly již tímto vysvětlením ovlivněné.

V neposlední řadě mohl být zkreslující výběr respondentů/tek, který vycházel z doporučení zaměstnankyň klubu, v němž byl výzkum realizován. Mohli tak být voleni komunikativnější respondenti/tky, případně vzorek s nějakými dalšími specifiky (soc. status, oblíbenost mezi zaměstnankyněmi, atp.), které se mohly posléze odrazit v odpovědích.

6 ZÁVĚR

V bakalářské práci na téma Vnímání smrti romskými dětmi mladšího školního věku jsou zpracovány otázky ohledně smrti a posmrtného života vnímané romskými dětmi mladšího školního věku, které jsou nastíněny v teoretické části.

V teoretické části je popsáno, jak lidé v minulosti chápali smrt a jak je smrt chápána dnes. Do jaké míry ovlivnilo náboženství chápání smrti a posmrtného života. Popisují zde rozdíly, které vyplývají z pojetí smrti a posmrtného života Romy a většinovou společností, která stále na Romy nahlíží skrze prsty. Několik kapitol je věnováno historii, výchově dětí a způsobu života Romů. Je zde zmínka o tradicích a zvyklostech, které se týkají pohřbu a rituálů s ním spojených. V dalších kapitolách teoretické části věnuji pozornost především dětskému pohledu na smrt a posmrtný život.

V praktické části bakalářské práce jsem se snažila zjistit, jaká je představa romských dětí mladšího školního věku o smrti a posmrtném životě. Hlavním cílem bylo získat informace, jakou mají romské děti představu o smrti, jestli je možná reinkarnace zemřelého, či zda existuje duše člověka a jak si ji představují. Na zadané téma smrti a posmrtného života respondenti/ky kreslili obrázky, na které jsem navázala s rozhovorem. V návaznosti na vlastní výzkum je dále v praktické části práce uvedeno, jaký má na děti vliv úmrtí rodinného příslušníka. Jak je dětmi vnímáno poslední rozloučení se zesnulým.

Ze získaných výsledků vyplývá, že děti mají představu o smrti, která není jednotná lze ji rozdělit do několika kategorií na: smrt, která je personifikovaná (Bůh, smrtka..), nemoc, tzv. „navracené duše“ Co se týká duchovní stránky určité pověry a otázky, ohledně posmrtného života byly zachovány, jako např. víra v ducha zemřelého či vartování u nebožtíka. Okolnosti ohledně duše člověka si respondenti/ky často spojovali s bipolaritou duše (dobro x zlo) a jejich představy se značně lišily. Podle respondentů/tek mají duši lidé, kteří mají „dobré srdce“ z čehož následně někteří usoudili, že duše je právě „dobrým srdcem“ člověka.

Výsledky bakalářské práce mohou být využity sociálními pracovníky, kteří se zabývají prací s romskými dětmi a mládeží. Pohřeb je v romské kultuře událost, jež značně ovlivňuje chod života Romů, proto je důležité, aby sociální pracovníci při práci s nimi, měli o této události adekvátní informace.

7 SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

1. ALLEN K.E., MAROTZ L.R., *Přehled vývoje dítěte od prenatálního období do 8 let*. 1. Vyd. Praha: Portál, 2002. 192 s. ISBN 80-7178-614-4.
2. ASSMAN, J. *Smrt jako fenomén kulturní teorie*. Praha: Vyšehrad, 2003. 67 s. ISBN 80-7021-514-3.
3. CLARC D. ed., *The Sociology of Death: theory, culture, practice*. 1.vyd. Oxford- Cambridge: Blackwell Publishers, 1996. 224 s. ISBN 978- 0631190578.
4. COHN W., *Cikáni*. 1.vyd. Praha: Sociologické nakladatelství, 2009. 156 s. ISBN 978-80-7419-008-7.
5. ČAČKA, Otto. *Psychologie duševního vývoje dětí a dospívajících s prvky optimalizace*. 1. vyd. Brno: Doplněk, 2000. ISBN 80-7239-060-0.
6. DAVIDOVÁ E., *Romano drom 1945-1990*. 2.přepr. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2004. 276 s. ISBN 80-244-0524-5.
7. DAVIES D.J., *Stručné dějiny smrti*. 1. vyd. Praha: Volvox globator, 2007. 186 s. ISBN 80-7207-6028-4.
8. DISMAN, M. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Příručka pro uživatele. 3. vyd. Praha: Karolinum, 2009. 372 s. ISBN 978-80-246-0139-7.
9. DYTRICH Z., MATĚJČEK Z., *Krizové situace v rodině očima dítěte*. 1. vyd. Praha : Grada, 2006. 128 s. ISBN 80- 247- 0332-7.
10. FIRTHOVÁ P., LUFFOVÁ G., OLIVIERE D. a kol. *Ztráta, změna a zármutek v kontextu paliativní péče*. 1.vyd. Brno: Společnost pro odbornou literaturu, 2005. 229 s. ISBN 978-80-87029-21-3.
11. GOODMAN, R., SCOTT S. *Child Psychiatry*. Oxford: Blackwell Publishing, 1997. 328 s. ISBN 0-632-03885-3.
12. HAŠKOVCOVÁ H., *Thanatologie nauka o umírání a smrti*. 2.vyd. Praha: Galén, 2007. 234 s. ISBN 978-80-7262-471-3.
13. *Jakub Hučín, Psychologické aspekty smrti a umírání* [online]. 2000 [cit. 2011-04-12]. Dostupné z: <http://jakub.hucin.cz/smrt.html>.

14. JANKOVSKÝ J., *Etika pro pomáhající profese*. 1. vyd. Praha: Nakladatelství Triton, 2003. 223 s. ISBN 80-7254-3229-6.
15. KADLECOVÁ H., *Ke změnám ve způsobech pohřbívání v ČR v posledních desetiletích*. České Budějovice 2008. 48 s. Bakalářská práce Teologická fakulta, JU v Českých Budějovicích na katedře praktické teologie. Vedoucí práce RSDr. Ján Mišovič, CSc.
16. KAJANOVÁ A., *Sociální determinanty zdraví vybraných romských komunit- prevence, náprava a terapie zdravotní a sociální problematiky dětí, dospělých a seniorů*. České Budějovice, 2009. 210 s. Disertační práce ZSF JCU v Českých Budějovicích.
17. KAJANOVÁ A., URBAN D., DAVIDOVÁ E., ELICHOVÁ M., *Sociální práce s etnickými a menšinovými skupinami, Etnické, marginální a rizikové skupiny*. 1.vyd. České Budějovice. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích, Zdravotně sociální fakulta, 2009. 104 s. ISBN 978-80-7394-181-9.
18. KALEJA M., KNEJP J., *Mluvme o Romech Aven vakeras pal Roma* .Brno . Ostravská univerzita., 2009. 199s. ISBN 978-80-7368-708-3.
19. KASTENBAUM, ROBERT J., *Death, society and human experience*. Boston: Allyn & Bacen, 2009. 544 s. ISBN 978-0-205-61053-2.
20. KOUSALOVÁ H., *Jak se vyvíjí názor na smrt v dětském věku- retrospektivní studie s dospělými*. České Budějovice, 2006. 75 s. Bakalářská práce ZSF JCU v Českých Budějovicích na katedře psychiatrie a psychologie. Vedoucí práce MUDR. Josef Kříž.
21. KÜBLER- ROSSOVÁ E., *O dětech a smrti*. 1.vyd. Praha: Ermat Praha, s.r.o., 2003. 311 s. ISBN 80-903086-1-9.
22. LANGMEIER J., KREJČÍŘOVÁ D., *Vývojová psychologie*. 2.aktuliz.vyd. Praha: Grada. 2006. 352 s. ISBN 80-247-1284-9.
23. LOUČKA M., *Koncept smrti u dětí*. Brno 2007. 46 s. Bakalářská diplomová práce Fakulta sociálních studií, Masarykova univerzita v Brně na katedře psychologie. Vedoucí práce Mgr. Stanislav Ježek, Ph.D.

24. NÁVRÁTIL P. a kol. *Romové v české společnosti*. 1.vyd. Praha: Portál, 2003. 223 s. ISBN 80-7178-741-8.
25. NAVRÁTILOVÁ A., *Narození a smrt v české lidové kultuře*. 1. vyd. Praha: Vyšehrad, spol.s.r.o., 2004. 416 s. ISBN 80-85282-77-1.
26. Novinky, Jak mluvit s dětmi o smrti a umírání [online]. 2008 [cit. 2011-04-04]. Dostupné z : <http://www.novinky.cz/zena/deti/152987-jak-mluvit-s-detmi-o-smrti-a-umirani.html>
27. Novinky, *Romský pohřeb přijde na statisíce, nebožtík má v hrobě zlato a peníze* [online]. 2009 [cit. 2011-01-13]. Dostupné z: <http://www.novinky.cz/ekonomika/175454-romsky-pohreb-prijde-na-statisice-neboztik-ma-v-hrobe-zlato-a-penize.html>.
28. *Pohřebnictví v ČR, Z historie pohřbívání* [online]. 2011 [cit. 2011-04-10]. Dostupné z: <http://www.pohrebnictvi.eu/z-historie-pohrbivani/>
29. *Romové v České Republice, Historie a původ Romů* [online]. 2002 [cit. 2011-01-04]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18530>.
30. *Romové v České Republice, Náboženství Romů* [online]. 2000 [cit. 2011-03-12]. Dostupné z: <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18147>.
31. *Romové v České republice, Romská rodina* [online]. 2000 [cit.2011-02-20]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18387>.
32. *Romové v České Republice, Stáří* [online]. 2000 [cit. 2011-03-23]. Dostupné z : <http://romove.radio.cz/cz/clanek/18074>.
33. *Romové ve městě*. 1. vyd. Praha: Sociopress, spol. s.r.o., 2003. 143 s. ISBN 80-86484-01-7.
34. ŘÍČAN P., *Cesta životem*. 2.vyd. Praha: Portál, 2004. 390 s. ISBN 80-7367-124-7.
35. ŘÍČAN P., *S Romy žít budeme - jde o to jak*. 1. Vyd. Praha: Portál, 1998. 143 s. ISBN 80-7178-250-5.
36. SIGL M., *Co víme o smrti*. 1.vyd. Praha: Nakladatelství Epoque s.r.o., 2006. 416 s. ISBN 80-87027-11-6.

37. Vylčít, *Zemřel mi blízký člověk- Jak smrt vnímají děti* [online]. 2009 [cit. 2011-03-25]. Dostupné z : <http://www.vylecit.cz/922/zemrel-mi-blizky-clovek-jak-smrt-vnimaji-deti/>
38. YALOM I., *Existenciální psychoterapie*. 1. vyd. Praha: Portál, 2006. 527 s. ISBN 80-7367-147-6.

8 KLÍČOVÁ SLOVA

Smrt

Romové

Romské děti mladšího školního věku

Posmrtný život

Pojetí smrti dětmi

9 PŘÍLOHY

Příloha č.1: Otázky k polostrukturovanému rozhovoru

Příloha č.2: Obrázky nakreslené romskými dětmi mladšího školního věku na dané téma

